

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXV-ik évf.

November—December 1890.

6-ik füzet.

JÉZUS ISTENSÉGÉRŐL. ¹⁾

Kezdjük egészen elől. A felolvasások módja és legtöbbször célja tanítás. Arra nem kell, hogy okleveles tanító legyen a felolvasó. Mihelyt egy társaság hiszi, hogy az, a kinek hallgatására gyült, bizonyos tárgyat bővebben és gondosabban tanulmányozott, mint azon társaság tagjai általában és egyenkint és még ha érdeklí is a tárgy, önkéntesen elfogadja a tanítvány szerepet s figyelméhez képest többet kevesebbet okulva távozik a halló teremből. De hogy a felolvasásnak teljes sikere legyen, a mondott két feltételen kívül még más körülmények is szükségesek. Legnevezetesebb köztük az, hogy eléadó és hallgatói egymást megértsék. Erre pedig nem elég, hogy az eléadó magyarnak magyarul, németnek németül stb. beszéljen, hanem két kelléknek kell okvetetlenül meglenni. Egyik az, hogy tisztán és határozottan tudja, minő előismereteket tehet fel kitűzött tárgyára nézve hallgatói részéről s olyakra, a mely azokat meghaladná, alattomban ne hivatkozzék és csak a feltehetőkre építsen. Ez már maga sem csekély feladat s épen nem mondhatnám, hogy minden, vagy csak sok felolvasó is szorosan ahhoz tartaná magát. A másik kellék az, hogy a szavakat a hallgatók abban az értelemben vegyék a miben az eléadó. Hogy ez nem mindig van úgy, nincs miért bizonyitgassam, mindenkinek lehet róla saját tapasztalása. De okát átlátni s a bajon segíteni szolgál egy kis megkülönböztetés. A szavak kétfélék, u. m. 1) képzelhető, illetőleg érzékelhető tárgyuak. 2) csak gondolható, azaz csupa fogalom jelentésűek. Rövidebben is kifejezhettem volna így: „concret“-ek és „abstract“-ok, de szoros következetességgel akartam maradni magammal s nem használni magyarázatlan szavakat. Az első rendbéliekkel nincs semmi baj. Ilyeket: ház, kert, erdő, mező, vas, rózsa, körtefa, ló, ember, pap, katona s számtalan másokat mindenki megért s egyik úgy, mint másik. De, pl. az erkölcsi fogalomneveket, milyenek: jó, rossz, erény, vétek, büntetés, felelősség, nem csak egy közönséges miveltségű hallgatóság tagjai, hanem tudósok, bölcselők is más-más képpen értik és még heves viták is folynak köztük a

¹⁾ Felolvasatott a Dávid F. egyletben.

fogalomszavak értelmei felett, s azok a viták ritkán végződnek akár kölcsönös kiegyezéssel, akár valamelyik fél diadalmával. De ha lenne is ily eredményök, a felolvasásoknál azt az eljárást nem alkalmazhatni, mert az előadó és hallgatói közt sem vita, sem általában eszmecsere nem keletkezhetik. Mi hát a teendő?

Egyszerűen az, hogy a felolvasó mondja ki tisztán és határozottan, minő értelemben veszi és adja a használt vagy használandó fogalomneveket.

Én is hát javaslatomhoz szabom magamat és felteszem, hogy felvett tárgyam u. m. „Jézus Istensége“ vagy „Isten volta“ a kereszténység bármely felekezetbeli embert érdekel és kell érdekelnie.“ Ugyanis a hét görög bölcsek egyikének világhírű mondata: „Ismerd magadat!“ (γνωθι σεαυτον, nosce te ipsum) nem csak egyéneket, hanem egyleteket is kötelez, a mennyiben t. i. az egylet minden tagjának kell maga személyén kívül társasága jellemét, elveit és szabályait ismernie. És még az sem elég, hanem valamint egyénnek, hogy magát teljesen megismerhesse, másokhoz kell magát hasonlítani, úgy az egylet tagjának is más azonnemű egyletek jellemével, elveivel, szabványaival meg kell ismerkednie, hogy az összehasonlítás nyomán megítélhesse egyfelől azokéit, másfelől a maga társaságéit.

Eddigélé körülte járva, menjünk már egyenesen tárgyunknak, melyről nem szükség mondanom t. hallgatóimnak, hogy theologiai. De szükség ám a fölebbiek szerint kiegyezkednünk, hogy vajon mi a theologia? Ne csudálkozzanak, hogy kérdésbe teszem; pedig, gondolják, mindnyájan tudjuk, hogy a theologia az Istenről való tudomány. Így értelmezik általában a szótárak. De biz e nagyon tökélytelen értelmezés, már csak azért is, hogy csak szószerinti (verbalis), mint a logika nevezi. Sőt tulajdonképpen nem is értelmezés, hanem csak fordítás, t. i. anyanyelven való ismétlése az eredeti görög szónak. Theos = isten, logos = tudomány. Sőt mint fordítvány is kifogás alá esik, mert „logos“ nem „tudomány“, hanem okoskodás, miről akármely görögszótárból meggyőződhetni.¹⁾ Tudomány és

¹⁾ A „theológiá“t mint idegen szót csak a szláv nyelvek küszöbölték ki merőben és ezt: bohoslovja vagy bogoslovje használják helyette. Ebben nevezetes az, hogy ámbár összetett szónak látszik, de slovja vagy slovje magára nem létezik, pedig a görög logosnak legjobban megfelelne. A slovje hát inkább suffixum szerepet visel. A szótárírók is annak látszanak tartani s a bohoslovj-át „Istenészet“-nek magyarosítják. Nyelvújítóink szerencsétlen gyártmánya, vagy inkább németizálása (a Glaubenslehre nyomán) nem a theológiát, hanem egy részét, a dogmatikát teszi. De azonkívül is rossz szó, mivel a hitet tanítani nem lehet.

okoskodás pedig különböző két dolog. De legyen az értelmezés jobb vagy rosszabb, semmi esetben az illető dolog teljes ismeretét nem eszközli és így kiegészésre sem vezet.

Mert lám, a theológiák egymástól többet kevesebbet különböznek: olykor annyira, hogy van akárhány oly kettő, a melyekről nem hinnők, hogy azon¹⁾ tárgyuak. A különbségeket elsőben az a kérdés teszi, hogy bizonyos theologia, melyik vallásé? Vannak theológiái az egyiptomi, az assyriai, a görög-római mythológiának, a mosaismusnak, brahmanismusnak, buddhismusnak, parsismusnak, a Confucius, a Lao-Té tanának, a mohamedanismusnak, a christianismusnak. Mint-hogy a „Jézus istensége“ kétségen kívül keresztény theologiai kérdés, azzal egy pár lépést elébbre haladtunk, de ismét elakaszt az a bökkenő, hogy a hány felekezet van a kereszténységben, annyiféle a theologia is.

Különböznek továbbat a theológiák az alapra nézve, a melyre építvék. Az t. i. három féle.

1. A hagyomány (traditio), 2. a kijelentés, t. i. az Istennek magának egy vagy más módon való nyilatkozata (revelatio), 3. az okoskodás (ratio). A különbözést szaporítja az, hogy némely theologia a három alap valamelyik kettős combinatiójára,²⁾ némelyik egyszerre mind a háromra fekteti a rendszerét.

Egy harmadik különbség a theológiákbeli tárgyak és viszonyok más-más oldalról való felfogásában rejlik; de ez a theológiának nem neveit vagy fajait, hanem alkatrészeit különbözteti meg, de a melyek az egésznek a címét viselik joggal. Így kell érteni ezeket: dogmatica, moralis, exegetica, symbolica (helyesebben: comparativa), pastoralis, polemica theologia.

Ebből az értesülésből azt következtetni, hogy valamely kérdésnek, ha theologiai is, eldöntése végett a theológiának egyik nemét vagy részét is részrehajlatlan bírónak el nem ismerhetjük, tehát el sem fogadhatjuk. A felek tehát csak három bíró elé folyamodhatnak, u. m.: a hit, a tudomány és az emberi józanokosság elé. Ámde a hit és tudomány szint annyifélék, a hányfélék a theológiák, szintoly egy oldalúak és részrehajlók. Őket is következőleg kiültetjük a bírói szék-ből s allegatióinkat egyedül a józanokosság elé terjesztjük és azt kívánjuk, hogy döntsön az egymással ellenkező két állítás között: „Jézus Isten“ és „Jézus nem Isten!“

¹⁾ „Azon“ nálam és régi írónknál azt teszi: idem. A ki a romlott nyelvhez szokott, olvassa így: „ugyanazon.“

²⁾ Traditio + rátio; traditio + revelatio; ratio + revelatio.

Az igenlő állítást a miénken kívül a kereszténység minden felekezete vallja; a tagadót csak az unitáriusok ismerik magokénak. Igaz, hogy az úgynevezett racionalisták a protestánsok között az unitáriusokhoz szítnak; de mi, ha szinte osztozunk is véleményökben, őket magukat csak kivételeknek nézzük s ennél fogva én az iménti megkülönböztetést nem tartom módosítandónak. Hanem van egy más, a katolikusok és protestánsok közt, az t. i., hogy amazok akár rómaiak, akár görögök, a vallás állitmányait (dogmáit) az emberi okoskodástól merőben függetleneknek itélvén, csupán csak a hagyományokhoz, a szent atyák nyilatkozataihoz s az egyházi gyűlések végzései lánczolatához ragaszkodnak, következőleg dogmatika theológiájok csupán csak ama nyilatkozatok és végzések rendszeresített gyűjteményéből áll, holott a protestáns felekezetek a vallás állitmányainak s a kijelentés történelmének észszerű vizsgálatát, sőt kritikáját is, az időszerinti szabadelyűség fokozataihoz képest kisebb-nagyobb mértékben megengedik.

Igy állván a dolog, természetesen meglepett, nemcsak, hanem értekezésem fogalmazására alkalmat is adott egy a napokban nyomtatott könyv, melynek szerzője: P a t e r D i d o n, katolikus és francia pap s czime „Jézus élete.“ A könyvnek egy fejezete Jézus istenségét tárgyalja ily felirat alatt: „a kritika és a történelem.“ Mind a kettőnek a józan eszet kell tekintélyül, sőt bíról elismernie s annál fogva a könyv írójával szóba állhatunk s állitmányainkat az övéivel szembevitethetjük. Győzzön a mi jobb!

„A Credo (az úgynevezett apostoli hitvallás) — írja P. D. — egy dogmai és történelmi rövid szerkesztmény. Ezzel a hívő megérheti Azonban a gondolkodók esze az elemi dogmáknak értelmét puhatolja, ők megkivánják, hogy azokat a mennyire tökélytelen és mindig korlátolt ismereteinktől kitelik, nekik megmagyarázzák.“

Ebből a néhány szóból elemzésem nélkül is kivehetik t. hallgatóim, minő szerepet enged meg a catholicismus a dogmák észszerű vizsgálójának, t. í. magyarázó és vitélő szerepet. Ki kell mutatnia a dogmák vára rendithetetlen erősségét és bottal ütni rögtön, a ki csak egy követ is merne kimozdítani a védfalból.

Már pedig, bot nem bot, az úgynevezett kritikus iskola megkísértette ezt a merényletet és mint P. D. idézi, azt mondja: „A dogma és hagyomány Krisztusa, az apostolok és az egyház tanítmánya (doctrina) szerint magyarázott evangéliumok Krisztusa, nem a történelem Krisztusa és nem lehet az. Az az eszményi (ideális) Krisztus, a ki Isten és ember, a ki hallatlan csudával fogantatott, magát metaphy-

sikai és teljes értelemben mondá Isten fiának, csudát csudára halmozott, halála után feltámadott és ötven nappal azután tanítványai szemeláltára menybe emelkedett, nem valódi (reális) ember. Csupán csak a hívők kegyes képzelődése teremtette és gédelgeti magában.

„Az igazi Jézus, a történelem Jézusa, úgy született mint minden ember, úgy élt, mint azok, nem tett több csudát, mint azok; tisztább erkölcsiséget tanított, kevésbé tökélytelen vallást alapított, mint mások, megbukott, mint általában minden reformátor bukik a környülete konok ellentállása¹⁾ miatt; áldozata lett a Zsidók makacs ellenszegülésének, meghalt, mint meghal mindnyájunk, sem fel nem támadott, sem nem él Istenben.“

Ezekre persze elszörnyükdök P. Didon, „nemcsak — írja — mint keresztény hívő, hanem mint részrehajlatlan emker.“ Tiltakozik is a dogma és történelem ellentétessége ellen és ellenmondását előlegesen imigy nyilváníja: „Míg levén győződve, hogy Jézus hozzánk hasonló emberi lényben rejő Isten, én, mint történetirő, abban a kettős természetben látom őt élni.“ Érvelését is megkezdi ezzel: „Ha Jézus valóban a zsidóktól és pogányoktól fitymált és gyalázott ember (lett) volna, miképp szántott oly mély barázdát a földön? miképp alapított vallást, mely a világon uralkodik?“

Rövid feleletem az, hogy hát úgy, mint Buddha és Mohamed! Mert azt vélem, hogy a 400 millió kereszténységgel szemben 600 millió buddhista és 200 millió mohamedánus elég mély barázdákat jelölnek.

Derekas érvelését arra a kérdésre való felelettel kezdi P. D., hogy milyenek kell lenni a tudományszerű történelemnek? Közbevetőleg megjegyzem, hogy nem mondja, de alattomban oda érti, hogy az oly történelemnek, mely a dogmával ne ellenkezzék. Nos hát „legelső feltétel az, hogy böles, tisztán látó, részrehajlatlan kritika világítsa.“ Ez a felelet megint azt a két kérdést teszi fel, hogy mi és milyen ez a jó kritika? P. D. jellemzése a következő:

„Legszélesb értelmében — azt írja — a kritika az itelő tehetség működése. Kritizálás és megítélés azonagy jelentésűek (synonymák), mert mind a kettő azt tárgyalja, hogy a mi igaz, megkülönböztesse. Ez az okoskodás, vagyis az ész legelső joga, legszükségesebb kötelessége. A vizsgálódásnak bármely uradalmában az észnek arra kell

¹⁾ Az eredetiben ez a műszó van használva: *intransigent* = az, a ki nem alkuszik. Franciaországban a legszélsőbal epithetuma, Olaszországban irredentistáknak hívják.

figyelnie, hogy megkülönböztesse a valót a látszattól, a sokszor valószínűtlen igazat az olykor tetszetes (plausibilis) hamistól.

„Annálfogva a kritika nem lehet, hogy külön (specialis) tudomány legyen, hanem az inkább minden tudomány feltétele. A kritika monopoliáját igényelni hiúság. A kritika-iskola az egész világé. Mindenki részt vehet és kell hogy vegyen benne. A mivel ész legközönségesebb kívánalma az, hogy túlon túl kritizáljon, hogy mindent megítéljen; még azt is, a mit nem tud. A bölcs ember fékezi azt a telhetetlen, mértékletlen akarást és soha sem felejtí, bogy tudása korlátolt, tudatlansága határtalan.

„Lehet valaki kitűnő kritikus a philosophiában és igen rossz ítélő bíró a vallás vagy történelem ügyében. Bizonyos ismeretekre nem csak vizsgáló ész, hanem hosszas tapasztalás is kívántatik okvetetlenül. . . . A történelemre alkalmazott kritikának jól körülhatárolt szerepe van. A történelem téendője az, hogy elbeszélje a tényeket; úgyde a múlt idők tényeit csak az okmányokból (documentum) ismerjük; az okmányokat pedig inkább vagy kevésbé közetlen¹⁾ tanuk szerkesztették, a kritikának mindent, u. m. tényeket, okmányokat, tanukat meg kell összevéve vizsgálni.

„A mi a Jézus életét illeti, az előleges kritikának kötelessége és joga kipuhatolni az okmányokat és tanukat, melyek arról az életről értesítenek; egyiköknek régiségét és hitelességét, a másíkuknak bizonyító érvényét; meg kell vizsgálnia az okmányokba bejegyzett s a tanuktól elbeszélt tények természetét.“

Lássuk már miképp alkalmazza elveit szerzőnk a Jézus istensége kérdésében.

„Azok a munkák, melyekből Jézus életét tanuljuk, néhány apostoli levél, az Apostolok Cselekedeteinek némely részei és főképp a canonizált Évangéliomok neve alatt ismert négy könyű.

„Mint okleveleknek, első érdemök a régi voltukban áll. Az eseményeket követő években levén szerkesztve, egyszerű és igazmondó

¹⁾ Ezt nem hagyhatom szó nélkül. A közetlenségben (Unmittelbarkeit) nincs és nem lehet fokozat. Egy esemény csak úgy követi közetlenül a másíkat, ha egy harmadik nem furakodik közíkbe, vagy megszakadás nincsen közöttök. Mikor déli szél felváltja az északít, közetlenül következik reá, de ha szélsend volt köztök, már szó se lehet a közetlenségről. A „tőszomszédok“ telkei közetlenül érintkeznek; átelleni két sarokház lakói szomszédok ugyan, de nem tőszomszédok. Szolgáljon jegyzésem a megtámadott „közetlen“ szó védelmére is egyszersmind. Az abban rejlő fogalmat a szó érthetőleg kifejezi, t. i. a hol nincs „köz.“ A b. Józsiika-féle „közvetlen“-ben az oda szurt v-nek semmi jelentése sincs.

kifejezései azoknak az emlékezéseknek, melyeket az eltűnt mester tanítása, parancsai, példái hagytak a tanítványok lelkében. A velök való folytonos érintkezés harmadfél éve őket lassanként átalakította. Jézusnak egyik lényeges működése, az, a melyik a többiekben mind elől járt, s a mely nélkül a többiek nem sikerülhettek, a volt, hogy a maga hú és élőképét véste be tanítványai lelkébe. Nem kellett-é hogy hirdessék őt minden teremtett állatnak? S hogy hirdethessék, nem kellett-é hogy ismerjék? És erre csak ő taníthatta meg őket.“

Szerzőnk, mint idéztem, azt mondá, hogy „a tényeket, okmányokat és tanukat meg kell vizsgálni.“ Úgyde „vizsgálás“-é az, ha valaki legelől is az okmányokat és tanukat kifogástalanoknak teszi fel és feltevését egyfelől bizonytalan chronológiára, másfelől az okmányokból tanult tények valóságára alapítja? P. Didon-nak pedig ez az eljárása¹⁾, mint a mindjárt következő idézetekből kiviláglik.

„Azok a művek, melyek minket Jézus tetteiről és szaváról, születéséről, életéről és haláláról, tanítmányáról, intézkedéseiről, működéséről tudósítanak, néhány apostoli levél, az Apostolok Cselekedeteiben néhány rész és a canonizált Evangeliumok neve alatt ismeretes négy könyv.

„Mint okmányoknak első érdemök régi voltak. Az eseményeket követő években levén szerkesztve, tartalmuk egyszerű és igazmondó kifejezése az emlékezésnek, melyeket az eltűnt mester tanítása, parancsai, példái, személyisége hagytak tanítványai lelkében.

„... Semmit sem titkolt el előttök, barátjokként viselkedett, mint mondá, irányukban. Ők elismerték benne az Atyának egyetlen egy fiát, a ki asszonytól született, hallgattak bölcs és szent szavaira, látták²⁾ megnyitni az eget feje felett s az Isten angyalait felmenni és alászállani az embernek fiára, tanúi voltak ellentállhatatlan és isteni hatalmának; értették szenvedései, fájdalmai szándékos gyengesége, halála titkos okait; látták és csak ők látták a feltámadottnak megdicsőítését is. És ezek a miveletlen, tudatlan, félenk Galilaeaiak, levetkezve minden tétovázást, minden félelmet, Krisztus halála után ötven nappal, azon városban, melyben mesterök megfeszítettetett, hirdetni kezdettkék az ő nevét azon nép előtt, mely kivégzését sürgette s a papi fejedelmek előtt, a kik kieszközölték. Szentnek, igaznak, élet-

¹⁾ Ilyes eljárással meglehetne bizonyítani pl., hogy a mit Herodotus beszél az Ichneumonról, hogy t. i. beosintván a krokodilus tátott szájába, nyelvét, torkát kirágja s a hatalmas állatot megöli.

²⁾ Az eredeti forrás (Ján. Ev. 1., 54.) nem mondja, hogy „látták“, hanem Jézus mondja nekik, hogy „látni fogják“ (videbitis).

alkotójának nevezték; szemökre hányták, hogy őt megölték, de állították és tanuskodtak felőle, hogy az Isten feltámasztotta . . .

„Ez az apostoli prédikálás az első Evangéliom, melynek első szerkesztését az egyház a keresztény időszámításnak 33. és 40. éve közzé teszi. Szerzője az apostolok egyike, Máté a publikánus.

„A próféták messiása-e Jézus vagy nem? E volt a nagy vita-kérdés a hívők és a Zsidók közt. A Szt. Máté evangéliuma diadalis bizonyossággal dönti el.

„Néhány évvel később, az apostolok dolgukat végezvén Judeában, széteszlottak, hogy elhordják messzire a jó hirt (e v a n g e l i u m) Péter egyik tanítványa, Márk, Rómába követte mesterét, a ki ott rendkívül nagy sikerrel hirdette az Evangéliomot. A hívők prédikálásának emlékéért óhajtották birni és kérésökre írta Márk az Evangéliomát, melyet az apostol helyeselt és a mely rövidségével különbözik az elsőtől, minthogy a Zsidó elem, u. m. a Jézus messiás volta mérőben ki van hagyva belőle. Tartalma csupán Jézus Galilaeabeli közéletének, élete gyászos kimenetelének s Jéruzsálembeli diadalis feltámasztásának elbeszélése.

„A második Evangéliom azonban az Isten fiáról való jó hír és bizonyítja béfoglalóan (implicite ¹⁾) a Jézus istenségét.

„A keletkező egyház még egy teljesebb rajzát kívánta Krisztus életének.

Egy Antiochiai pogány (vagy zsidó) a kit Pál apostol megtértett, egy nem miveletlen ember, magára vállalta hogy azt a szükségletet kielégítse. Így járult egy új Evangéliom a Mátééhoz és Márkéhoz. Ez megismertette a hiveket nagy számu ténynyel és tanítmánynyal, melyek az előbbi iratokban nem voltak feljegyezve. Szent Lukács azoknak minden hézagát kipótolta.

„A mely pillanatban Szt.-Lukács irt, a keletkező egyházban egy új tény mutatkozott. Az Evangéliomot, mely ellen a zsidók küzdöttek, a pogányok erősen megkedvelték. Az évangélista tanuja volt az új jelenségnek és mestere Pál nyomán a pogányok megtérítésén dolgozott. A harmadik Évangéliomot olvasva, abban a Krisztust, mint a világ idvezítőjét olyannak látjuk, a milyennek kellett lássák a pogányok. — — Szt. Lukács Jézus élete legérzékenyítőbb jelenségeit

¹⁾ Az „i m p l i c i t e“-nek „e x p l i c i t e“ az ellenkezője, a mely világosan kifejezettet jelöl. Ennélfogva „i m p l i c i t e“ olyat, a mi homályosan vagy el-takarva van mondva, de alattomba értődik. Ennek az értelmezésnek majd hasznát vesszük.

irta meg. Márk, a hatalom evangélistája, holott Lukács, az irgalmas-ság és jóság evangélistája.“

A negyedik Evangéliomra menvén át Sz., ennek jellemzése végett a kereszténység első százévében sarjadtott vallás philosophiai felekezetet, a g n o s t i k u s o k a t ismerteti. Hosszas tárgyalása czélunkra nézve nélkülözhető és csak annyit jegyzek ki belőle, hogy a gnostikusok Krisztus istenségét tagadták és csak E o n -nak, az Isten-nél alábbvaló erőnek állították. Még a valódi személyességet is megtagadták attól, a ki magát Isten fiának nevezte. „Ezen tévelygések leküzdésére ira egy apostol egy negyedik Evangéliomot. Az apostol János, a szeretett tanítvány. Ázsia minden egyházai főnökei, András apostollal élükön, kérték őt arra.

„Senkitől sem telt ki úgy, mint tőle, hogy tanuja legyen az igazságnak. Nem állit szembe emberi tanokat, philosophiai összeményeket emberi tanokkal, philosophiai haszontalan összeményekkel.“ (Ézt kérem jegyezzék meg t. h. előlegesen.) — „Ő csak mestere szózatát ismeri, csak azt mondja el, a mit hallott. Összegyűjtve emlékezéseit, felvilágosítva a szellemtől“ (tulajdonképp a Szent-lélektől,) „a mely sugallotta neki mindazt, a mi mondani való volt, Szt. János tanuságot (bizonyrágot) teszen; — (Ismét közbeszólva mondom, hogy nem neveli a tanu hitelességét, ha sugallásra szól. De csak tovább.) — „Mindennek, a mit mond, czélja, egyetlen egy czélja van, az, hogy megállapítsa és erősitse a Jézusban Istennek egyetlen egy Fiában, az örökélet kutfejében való hitet.

„Mert már nincs arról szó, hogy kimutattassék a történelemből. mint Szt. Máté, Szt. Márk és Szt. Lukács tették, hogy Jézus a Zsidóknak ígért Messiás és minden teremtettt állatnak a bűnbánás és hit általi megváltója; a téendő az, hogy meghatározottassék igazi isteni természete annak, ki testben megjelent?

„Mi az Isten Fia? Mik a viszonyai az isteni lényhez, a kit ő atyjának nevez? Minek teljesítése végett jött e világra? Miben áll az üdvösség, melynek ő a szerzője?

„Ezekre a kérdésekre felel a negyedik egész Evangéliom. Nem János szól, hanem Jézus maga; mert csak ő értesíthetett minket isteni igazi természete felől. — Az a szó, a melylyel kezdi irományát az evangélista és a mely magába foglalja röviden mindazt, a mit ő el fog nekünk beszélni, az az Ige, a logos. Kezdetben vala az Ige és az Ige Istennél vala és Isten vala az Ige. Mindenek ő általa lettek és nála nélkül semmi sem lött a mi lött, ő benne vala az

élet és az élet vala az emberek világossága: és a sötétség azt meg nem fogta.“

Mielőtt folytatnám idézeteimet, azt kell kérdeznem t. hallgatóimtól, vajon János Evangéliomának ime kezdete nem philosophia-é még pedig magas, vagy ha tetszik, mély és mystica philosophia? Szerzőnk ugyan tiltakozik valamint fölebb úgy itt is ellene, azt állítván, hogy ennek az „Igénék“ semmi köze a görögök *νοϋς*-ával, a Plátó és Alexandriai Philo „igé“-jével; azt pedig a philosophia történelme nem akarja megengedni.

„Miképp jelentődött ki — kérdi Sz. — az Ige, az Atya egyetlen egy Fia életében?“ És meg is feleltet reá az Évangélistákkal a maguk módja szerint: A három első Jézus tanítása és tettei elbeszéléssel adja tudtunkra. Szerintök úgy tanított ő, miut egy kitanult tökélyes mester, bűnöket bocsátott meg, mint Isten és parancsolt a természetnek, mint az, a ki felett senki sincsen, saját erejénél fogva. A negyedik evangélista egyenes beszédekkel oktat, melyekben Jézus maga tanusítja előbbi létezését (praexistencia), örökké való származását, az Atyával való lényeges közösségét, világosító, teremtő, megváltó, ítélő hatalmát, a minő az Atyáé.“

Ismét közbe szólva észre kell vétetnem t. hallgatóimmal, hogy ha ama metaphysikai bévezetést, jelesen a nélkül, hogy „az Ige Isten vala“, olvassuk János evangéliomát, eszünkbe se jut a Sz. állította különbség; mert az elbeszélés modora éppen csak az a negyedikben, a mi a más háromban.

Tessék csak összeolvasni a kenyerek sokasításáról beszélt csodát Máténál (14. I. 15—20 v.) Márknál (6. r. 35—44 v.) és Jánosnál (6. r. 5—14 v.)¹⁾ Visszatérek P. D.-hoz: „Az Evangelista beszélte tények — kettőt kivéve — Jézus életének abból az időszakából vannak kiszedve, melyet az előbbi három Evangelista nem említ. A vizzel való csuda az állományok átváltoztatása hatalmát mutatja Jézusban, mely ahoz a hatalomhoz hasonló, a mely teremtette.

„A Kafarnaumi Főember fiának a távolból való meggyógyítása

¹⁾ Jánosnál ugyan lelünk egy vonást, mely a többi Évangéliomban nincs meg, u. m.: „az emberek mikor látták volna a jelt . . . mondának, hogy az bizonyosan a próféta, mely e világra jött.“ Ámde ez Jézusnak Messiás, nem pedig Isten voltára vonatkozik. — Megjegyzendő, hogy Lukács erről a csudáról nem tud vagy tán nem akart tudni semmit. Az előbbi esetből az következnék, hogy forrásaiban, melyekből merített, nem lelte. Innen meg az, hogy Máté és Márk Evangeliumai későbbi keletűek, mint a Lukácsé. A második feltevésből az, hogy ő az eseményt nem tartotta hitelesnek.

azt bizonyítja, hogy Jézus szava teljes hatalmu és az úrön át is fogatos. A kenyerek megsokasítása teremtő hatalmát, a víz színén járás és parancsára a szélvész megszűnése a természet feletti teljes hatalmát tanúsítja; a Bethesdai gutta-ütöttnek meggyógyítása azt jelenti ki, (revelálja) hogy a legidősültebb baj sem ellenszegült neki, a vakonszületett azt bizonyítja, hogy ő a világosság elve (principium) s Lázár feltámadása azt mutatja meg, hogy ő halálnak és életnek ura.

„Az első három Evangélista azt beszéli el, a mit látni a Jézusban, a negyedik azt, a mit nem látni . . . Amazok az emberek közt élő, hozzájuk hasonló Istent mutogatják, ez arról szól, a ki ő maga Isten az Isten keblében.

„Az Evangéliom legistenibbjének hitelességét senki sem tagadta az ő világban és egyáltalában a canonizált négy Evangéliom hitelessége (authenticitas) ma már végképp eldöntött kérdés.“

Nem akarom azt az ide tolakodó gonosz kérdést tenni, hogy melyik oldalra van döntve?

Pedig tehetném, mert szerzőnk nyers ítélete a tudós világnak tetemes részét s nevezetesen a protestans racionalistákat és az unitárius theologusokat implicite vagy ügyefogyottoknak, vagy, — mint a kik az igazság előtt szemüket szántszándékosan behunyják, — lelkiismeretlen rossz embereknek bélyegzi.

Ezek a szerencsétlenek ugyanis úgy vélekednek, hogy az a csinált rendszer, melyet P. Didon oly szépen és szemfényvesztőleg kikerekített, nem éppen olyan erős, mint az Eifel tornya.

Szerzőnk elsőben is védbástyaúl egy sajtászerű kritikát állít fel, melynek egyedüli érdeme az, hogy az orthodox dogmának támaszul szolgál.

Az igaz! hanem hát mi szolgál támaszul annak a kritikának? és miképpen támogatja az illető dogmát?

P. Didon a kritikának csak két ismertető jegyére figyelt. Az egyik tagadó (nemleges, negatív), az t. i., hogy nem mond ellent az egyház traditióinak és dogmáinak. A másik félig-meddig igenleges, t. i. hogy a józanokosságnak csak tanácskozó, de nem döntő szavazata van benne a vallás ügyét illetőleg. (Egy oly politikus országban, mint a miénk, felteszem a consultativum és deliberativum votumok ismeretét t. hallgatóimnál.)

Az elészámlált „okmányokban azt a főelőnyt leli P. D., hogy azok valódi tanúságok (testificatiók) és merőben tárgyiasok. „Nem vitatkoznak — írja — nem adnak eszméket, elméleteket elé, nem

magyaráznak; tényeket beszélnek el, szavakat idéznek, állítanak. Innen a személytelenségök. A szerző eltűnik a dolgok alatt. Nem kapjuk rajta, hogy az írók saját benső érzelmeiket fejeznék ki valahol. Nincs semmi lelkesülés, bámulás kifejezése, saját hozzá szólás (reflexio). Ők csak emlékeznek: ennyiből áll minden.“

Mindez látni való, hogy nem kritika, és ha az volna, többet bizonyítana, mint a mit és a mennyit akar. Lám a tárgyiasságot, a személytelenséget derék költők, teszem Homerus műveiben is megjeljük, de vajon tartjuk-e ezeket történelmi, hiteles okmányoknak? Ellenben jeles historicusok észrevételeikkel, javallásaikkal vagy rosálásaikkal kísérik az eléadott történeteket; avagy csökkentik-e az a legkisebbet is hitelességöket?

Szóval, az így értelmezett és alkalmazott kritika maga sem olyan szilárd, olyan erős, hogy valami egyebet is biztosan merjen támogatni.

„A kritika nem külön tudomány“, azt állítja Sz. — A száraz földön nincs tengeri rák: nemde igaz? Következik-e ebből, hogy nálunk nincs rák? A kritika is hát, bár nem önálló, de mégis csak tudomány s vannak saját elvei, szabályai, módja, melyeknek ismeretése szerzőknél távollétével tűnik fel, és érezteti is hiányát az alkalmazásban.

Mert biz az a fitymált és levertnek képzelt kritika elvitázhatatlanul kimutatja, hogy az Evangéliomokról egy betű említés sincs Kr. sz. után másfél száz évig; holott keresztény írók, egyházi atyák művei nem hiányoznak abból a időszakból. Kimutatja, hogy — a mint már a canonizálás¹⁾ szükségessége is bizonyítja, ama négynél több egymással versenyző Evangéliom létezett; hogy a megszentezett négy, bár nem egész bizonyossággal állítható, de csakugyan nem P. Didon peczézte sorban keletkezett; hogy teljes hitelességöket a tények és tanítások eléadásában mutatkozó különbözőések, sőt olykor ellenmondások is csökkentik.

Azonban tegyük fel, sőt engedjük is meg, hogy a szerzőnk szerinti kritika magában elég erős és még hozzá támogatni is bírja azt az épületet, melyet P. D. oly takarosán illesztett össze. — Fogadjuk el a kanonizált könyvek keletkezése és szaporodása történelmét, ismerjük el hitelességöket, vajon azzal közeledtünk-e csak egy lépést is Krisztus Isten volta megbizonyításához? Azt mondom, hogy nem! A szilárdnak látszó építményt, ha halomra nem dönti,

¹⁾ A II. száz vége felé.

de bizonyára fenekestől megingatja az az igazság, hogy sem az Evangéliomokban, sem az Apostolok Cselekedeteiben, sem az apostoli levelekben nincs sehol kimondva, hogy a „Krisztus Isten.“

Nincs; mert e két mondatból: „az Ige Isten vala“ és „az Ige testté (szórol-szóra: hússá) lön“, akár külön, akár kapcsolatban vegyük, csak körmönfont okoskodással lehet a vitatott állítást kierőszakolni. E valóban eldöntött kérdés. Hogy az, igazolni nem tartom szükségesnek; mert itt nem mint harczos állók ellenséggel szemben, hanem unitárius hitfeleim s a hozzájuk szító egyének előtt kívánok némi világot deríteni tárgyamra.

Az érintetten kívül más helyeket, melyek csak annyira is sugallának a vitatott állításnak kedvező magyarázatot, nem lehet idézni és így ismétlem, hogy Jézus Isten volta az okmányokban világosan kimondva nincsen. — Tehát egész tartalmukból vett érvekkel kelle az állítást megbizonyítani.

Megkísértették azt is, még pedig két főérüvel: a profécziákkal és a csudákkal.

A profécziákra vagyis az állítólag Jézusra vonatkozó jövődölésekre nézve köszönettel tartozunk P. Didonnak, a ki oly gazdag gyűjteményeket állította össze, hogy az ügy állását (species facti) világosan kivehetik belőle t. hallgatóim.

Későbbi észrevételeim könnyebb felfogása végett számozom az idézeteket.

1. Úgy mond az Ur: megáldatnak a te magodban a földnek minden nemzetségi. (Móz. 22, 16. 18.)

2. Monda a Béor fia Bálaám: Csillag támad Jákobból, és vessző kél fel Izraelből. (4. Móz. 24, 15. 17.)

3. És vessző jó ki a Jesse gyökeréből és virág nevededik az ő gyökeréből. — És megnyugszik azon az Ur lelke. — Az napon lészen a Jesse gyökere, ki a népeknek jelül áll, néki könyörögnek a nemzetségek (Esaiás 11, 1. 2. 10.)

4. Egek harmatozzatok onnan felyül és a fellegek csöpögjék az igazat: nyilatkozzék meg a föld, és teremje az üdvözítőt, és az igazság együtt származzék. (Ésai. 45. 8.)

5. Azokáért az Ur ő maga ad jelt néktek — Imé egy szűz méhében fogad és fiat szül és a neve Emmáuelnek hivatik. (Ésai. 7, 14. 14.)

6. És te Efratának Betleheme kicsiny a Judahnak ezeri között: te belőled származik nékem a ki uralkodó legyen Izraelben. (Mikeás 5, 2.)

7. Kisdéd született nekünk és Fiu adatott nekünk és annak fejedelemsége az ő vállán vagyon és hivattatik az ő neve Csodálatosnak, tanátsadónak, Istennek, erősnek. a következő idő attyának, békesség fejedelmének. (Ésai. 9, 6.)

8. Ő épít házat az én nevemnek és állandóvá teszem az ő országa székit örökké. — Én atya lések és ő fiam léssen. (2. Sám. 7. 13—14.)

9. Az Ur monda nékem: Én fiam vagy te, én ma szültelek téged. (Zsolt. 3, 7.)

10. Én a fölségesnek szájából származtam, első szülött vagyok minden teremtett állat előtt. (Jézus-Siráok 24, 5.)

11. Ez a mi Istenünk és nem hasonlítottat más ő hozzája. — Ez találta a tudománynak minden útát és adta azt Jákobnak az ő szolgájának és Izraelnek az ő szerelmesének. — Ezek után a földön látatott és az emberekkel nyájaskodott. (Baruch 3, 36—38.)

12. Prófétát támaszt te néked a te Urad Istened a te nemzetségedből és az atyádfiai közül, mint engem, azt hallgassad. — És monda az Ur nékem: Hozzád hasonló Prófétát támasztok. — és az én ígéimet annak szájába adom, és megmongya nekik mind, a mit ő néki parancsolok. A ki pedig annak szavát, melyet az én nevemben szól, hallgatni nem akarja, én lések bosszúállója. (5. Mos. 18, 15. 16. 18. 19.)

13. Azokáért megismeri az én népem az én nevemet azon a napon; mert én magam, a ki szólok vala, imé jelen vagyok. Mely szépek a hegyeken a békesség hirdetőnek és prédikállónak lábai, a ki jót hirdet, a ki üdvösséget prédikáll, a ki Sionnak mongya: „Országol a te Istened.“ (Ésai. 52, 6. 7.)

14. Imé az én szolgám, felvészem őtet: az én választottam, kedve tölt lelkemnek ő benne; az én lelkemet beléje adtam, ítéletet szóll a Pogányoknak. Nem kiált, sem személyt nem válogat, se nem hallattatik oda ki az ő szava. A megrepedezett nádat el nem rontja és a füstölgő gyertyabelet meg nem oltja, igazságban szolgáltat ítéletet. Nem léssen szomoru sem háborgó, mig nem ítéletet tesz a földön. (Ésai. 42. 1—4.)

15. Igen vigadj Sionnak leánya, örvendezz Jeruzsálemnek leánya. Ime a te királyod eljő néked igaz és üdvözítő; ő szegény és a nőtény számaron ülő és a csitkón a számar venhén. (Zakar. 9, 9.)

16. A megutáltatottat és a legutólsóbbat a férfiak között, a fájdalmas férfiat és a nyomoruság tudót és mintha elrejtett az ő orczája és megutáltatott, azért nem becsültük őtet. (Ésai. 53, 3.)

17. Bizonyára te elrejtett Isten vagy Izraelnek üdvözítő Istene. (Ésai. 45, 15.)

18. Idegenné löttem az atyámfiainál és jövevénynyé az anyámfiainál. Mert a te házadhoz való buzgóság megemésztett engem és a te szidalmazásaid gyalázati esetek reám. (Zsolt. 68, 9, 10.)

19. Az okáért fogjuk körül az igazat, mert haszontalan nekünk és cselekedeteinkkel ellenkező és szemünkre hányta a törvény büneit és kihirdeti ellenünk a mi feslettségünk vétkeit. Azt hányta, hogy nála vagyon az Isteni tudomány és Isten fiának nevezi magát. A mi gondolatainknak kinyilatkoztatására lött nekünk. Nehéz nekünk csak tekintetre is, mert különböz az ő élete egyebektől és elváltoztanak az ő útai. Ugymint csélcsepók állittattunk tőle és megtartóztatja magát a mi utainktól, mint a tisztátalanságoktól, és dicséri az igazak végét és azzal dicsekedik, hogy az Isten az ő atya. (Bölcs. 2, 12—18.)

20. De még az ember is, a kivel békességem volt, az, kibem biztam, a ki kenyeremet észli vala, nagy csalárdságot mivele rajtam (Zsolt. 40, 10.)

21. Szined előtt vannak mindnyájan, a kik engem háborgatnak, szidalmat és nyomoruságot várt szivem. És vártam a ki együtt bánkódnék és nem volt, és a ki megvigasztalna és nem találtam. És epét adtak nekem eledelül és szomjuságomban eczettel itattak engem. (Zsolt. 68, 21.)

22. Megháborodtam az ellenség szaváért. A szivem megháborodott én bennem és a halál félelme esett reám. Félelem és rettegés jöttek reám és a setétség béborított engem. (Zsolt. 54, 4—6.)

23. És megfizették az én jutalmamat, harmincz ezüstpénzt. És monda az Ur nékem: Vesd azt a képformaló eleibe, ékes bér, a melyre böcsültettem tőlük. (Zakar. 11, 12.)

24. Verd meg a pásztort és elszélednek a juhok. (Zak. 13, 7.)

25. Ne adgy engem az én háborgatóim lelkeinek, mert hamis tanuk támadtak ellenem és a hamisság meghazudta magát. (Zsolt. 26, 12.)

26. Megáldoztatott, mert ő akarta és meg nem nyitotta a száját, mint a juh vitetik a halálra, és megnémul mint a bárány az öt nyirő előtt és meg nem nyitotta a száját. (Ésai. 53, 73.)

27. Az én testemet a verőknek adtam, és az én arczamat el nem fordítottam a szidalmazóktól és a reám pökdösőktől. (Ésai. 50, 6.)

28. Bosszantással és kinzással kérdezzük ötet, hogy megtudgyuk az ő szelidségét és megpróbáljuk az ő türesét. Igen rút halálra károhoztassuk ötet. (Bölcs. 2, 19. 20.)

29. Tegyük fát az ő kenyerébe¹⁾ és gyomláljuk ki őtet az élők földéről, és az ő neve ne legyen többé emlékezetben. (Jérém. 11. 19.)

30. Megliggatták kezeimet, lábaimat, megszámlálták minden csontjaimat. Ők pedig néztek és szemlélték engem: elosztották magoknak ruházataimat és a ruháimra sorsot vetettek. (Zsolt. 21, 17, 18.)

31. Annak okáért sokat osztok néki és az erőssek ragadományait elosztja,²⁾ azért hogy halálra adta lelkét és a bűnösök közzé számláltatott. (Ésai. 53, 12.)

32. A verembe esett az én életem és követ töttek reám. (Jer. sir. 3. 53.)

33. Ezért örvendezett a szívem és vigadott a nyelvem, annak fölötté a testem is reménységben nyugszik. Mert a lelkemet pokolban nem hagyod; sem nem engeded a testedet rothadást látni. Megismerttetted velem az élet utait, örömmel bétöltesz engem a te arczáddal, a te jobb kezében mindvégig gyönyörűségek vannak. (Zsolt. 15, 9—11.)

34. Halálod lészek oh halál, te harapásod lészek pokol. (Hó-zseas. 13, 14.)

35. Az napon az ember az ő teremtőjéhez hajol és a szemei az Izrael szentére néznek és nem hajol az oltárokhoz, melyeket az ő kezei csináltak. (Ésai. 17, 78.)

36. És meggörbítették az emberek magassága és megaláztatik a férfiak magas volta, és az Ur egyedül magasztaltatik fel az napon: és a bálványok teljességgel elrontatnak. (Ésai. 2, 17.)

37. Halljátok szigetek és figyelmezzetek távol való népek: az Ur az anyám méhétől fogva hívott engem, mikor az anyám méhében volnék megemlékezett nevemről, szolgál magának formálván engem, hogy visszahozzam Jákobot ő hozzája, hogy Izrael ő hozzá gyűjtésék és megdicsőítetttem az Ur szemei előtt, és az én Istenem lött az én erősségem, s világosságul adtalak téged a pogányoknak, hogy üdvözítőm légy a földnek végső határáig. Emeld fel szemeidet és lásd, hogy mindezek egybegyültek. (Ésai. 49, 1. 5. 6. 10.)

¹⁾ Luther és az angolok fordítása szerinti „pusztítsuk ki az élőfát gyümölcsöstől“ Nyelvészetileg akármelyiket igazolhatni. De a Lutherének van értelme, a Vulgata-beli fordításnak nincs. P. Didon, tán hogy megegyeztesse imigy fordítja: „Használjunk fát, hogy őt elpusztítsuk.“

²⁾ Az angol fordítás tisztább, mint akár a Vulgata-beli, akár a Lutheré, u. m. „Azért, részeltetem őt a nagyokkal és hadd osztozzék az erősekkel.“

38. Elhadtam az én házamat, eleresztettem az én örökségemet. Lött nékem az én örökségem, mint az oroszlány az erdőben: ellemen szóllott, azért gyűlöltem őtet. (Jerem. 12, 7. 8.)

39. És most már kinyilatkoztatom az ő bolondságát az ő szeretőinek szemök előtt, és a férfi ki nem szabadítja őt kezemből, és megszűnetem minden örömét, innepét, új hold innepét, szombattyát és minden innepies idejét. (Hos. 2, 10. 11.)

40. Ha pedig elfordulással elfordultok ti és a ti fiaitok, ... a templomot, melyet az én nevemnek szenteltem, elvetem szímem elől, és példabeszédül leszen Izrael és csúfságul minden népeknek. És e ház például leszen: minden a ki által mégyen azon, elálméklodik és süvölt. (1. Kir. 9, 6—8.)

41. Megnyitom példabeszédekben a számat, kezdettől fogva való titkos beszédekkel szólok. (Zsolt. 77, 2.)

Első tekintetre úgy látszik, hogy egy félelmes hadtest nyomul elénk Jézus istensége védelmére. Közelebbi vizsgálatra azonban a jó ki, hogy nagyobb a füstje, mint a tüze. A sereg nincs úgy szervezve hogy diadalt biztosítson neki. E végett úgy kellene, hogy minden tagját azon egy szellem lelkesítse. És ez természetesen a lenne, hogy az idézetek minden czikke a Messiást állítaná elénk és egyszersmind a Jézusra alkalmazandóságát tüntetné ki. De biz' a nincs úgy.

Egy részök ugyanis oly általános tartalmu, hogy semmi különös vonatkozást nem tétel fel. Ilyen az 1. idézet, mely szerint Isten az Ábrahám maradékát megáldja, de oly általános formulában, melyet többek közt Izsák is használt, midőn Jákobot a bátyja rovására megáldja. Ilyen az Ésaiás fohászzkodása is (id. 4.). „Egek harmatozozatok stb.“ Ilyen a Baruk nyilatkozata is (id. 11.), mely Jehováról mint a tudomány forrásáról s magáról a tudományról, azaz a bölcseségről szól. És hasonló az id. 13. 18. 19. 20. 24. 25. 35. 39. 40. számok alatt közlöttek.

Aztán vannak oly helyek, melyek a mondónak, mint bizonyos személynek körülményeit, testi vagy lelki állapotát rajzolják, s a melyekben jövődöre való vonatkozást csak beléjük lehet és szoktak olvasni. Pl. (id. 3.) Náthán leakarván beszélni a templom építéséről Dávidot, azt mondja neki, hogy a fiára Salamonra bizta az Ur. Ilyenek többnyire a Zsoltárokból idézett helyek, jelesen a 21, 25, 27. sz. alattiak.

A mi az állítólag Messiásra vonatkozó helyeket illeti, kezdetben vallott elveimhez hiven szükségesnek látom értelmezni a „Messiás“ fogalmát.

„Messiás“ a héber *mesia ch* görögösítése és „felkentet“ jelent; a fordítása görögül *christos*, melyet magyarosan Krisztusnak irnak. A szó eredetileg nem tulajdonnév, hanem királyok, világi és papi fejedelmek jelzője; de használják magára is, mint főnevet. Tulajdonnévvé a Zsidó ország hanyatlása és összeromlása korában vált, a midőn az az eszme keletkezett, hogy Jehova oly embert támaszt, a ki Zsidó országot helyre állítja s rajta Jehova nevében s vezérlete alatt uralkodni fog. Ilyes hit kifejezéseit látják az Ó-Testamentumban, nevezetesen az idézeteim 2. 3. 6. 7. 9. 10. 14. 15. 16. 17. 22. 27. 30. számai alatt közlött helyekben.

De hogy ezek, mint jövődölések a Jézusra vonatkoznak-é, az más kérdés, melynek igenlő eldöntése az Ó- és Új-Testamentombeli bizonyos kifejezéseknek kisebb-nagyobb hasonlóságán, meg egymásra való hivatkozásán is alapúl.

Ámde nekem vannak némi kifogásaim az alap szilárd biztonsága ellen.

Egy az, hogy a személy Messiás az Ó Testamentomban nemcsak különböző, hanem ellenmondó vonásokkal is van jellemezve, úgy, hogy leírásait azon egy egyénre nem vonatkoztathatni és az valami más egyénnel való azonosíthatását is gátolja. Ime! Miké a szerint (id. 6.): „Betlehem — — — te belőled származ ember, a ki uralkodó legyen Izraelben.“ Ezzel szemben halljuk Ésaiaást (id. 16): „A megutáltatottat, a legutolsóbbat a férfiak közül, a fájdalmas férfiút és a nyomoruságtudót — — nem becsültük őtet.“ Már most mondja meg valaki, az „uralkodó Messiás“ vagy a megutált, nem becsült Messiás-é Jézus?

Továbbat, Ésaiaásnál (id. 7.): „Kisded születik, — — — fejedelemsége a vállán, — — — neve Isten, erős — — —“; a zsoltárookban pedig nem egy helyt az illetőnek csak nyomoruságáról van szó, (pl. id. 18. 21. 25.) Melyik már az igaz?

Ismét, Ésaiaás azt írja, (id. 14.) hogy a Messiás nem leszen szomorú, sem háborgó“; a Zsoltár ellenben a Messiás képében (id. 22.): „A szívem megháborodott, félelem és rettegés jöttek reám.“ Ismételjek-é az iméntihez hasonló kérdést? — Továbbá Ésaiaás szerint a Messiás „személyt nem válogat“ (id.) „Máté Ev. pedig azt mondatja példabeszédben Jézussal, hogy sokak a hivatalosok, kevesek a választottak.“ Lehet amaz ennek előképe? — Megint Ésaiaás szerint (id. 7.) „hivattatik az ő neve békeség fejedelmének“; holott Máténál így szól Jézus: „Nem jöttem békeséget bocsátani e földre, hanem fegyvert.“ A békés Messiás, és a fegyverhordó Jézus nem lehetnek azon

egy egyén — Ésaiás szerint (id. 14.) — a Messiás emberek közül választatik és mint ilyenbe öntetvén az Isten lelke felmagasztaltatik; a P. D. és a dogma Jézusa pedig Istentől lesz emberré és így lealacsonyítottatik. Mindezek ellentétek: ellentétek maga a messiás jellemzésében; ellentétek a messiás és Jézus jellemzésében.

Más oldalról azt is számba kell vennünk, mily czérnaszál vékonyságú olykor a sürgetett hasonlóság, Pl. (id. 2.) Balaám metaphorájának: „Csillag támad Jákóbból“ alapul kell szolgálnia a Mágusok mondatának: „a Zsidók királya Csillagát láttuk napkeleten.“ „Tegyünk fát a kenyerekbe.“ (id. 20.) P. D. szerint, a ki azt is hozzá toldja ingyen: „hogy meghaljanak“, a keresztfára vonatkozik. A Zakariás „30 ezüst pénzének (id. 23.) éppen annak kell lenni, a mit Judásnak fizettek Jézus elárulatásáért; holott csak a pénzösszeg egyezik, mert az esemény körülményei merőben mások. Ésaiás e szavaival (id. 26.) „meg nem nyitotta az ő száját“, állítólag azt az eseményt beszéli el előre, a mit Máténál (26., 63.) olvasunk; mert itt is a van írva, hogy: „Jézus . . . hallgat vala.“ Az Ésaiás helye (id. 5.) és Máténál az 1. r. 23. verse egészen egyeznek, az igaz; de kell is, miután az utóbbi az előbbinek világos másolata. Csak az a bökkenő, hogy a Máté „szüze“ szoros értelemben van véve, holott a próféta oly szóval él, mely egyszerűen csak leányt jelent. ¹⁾

De lenne bármily nagy hasonlóság a jövendölések és teljesezősökként szereplő események közt, két bökkenő van az ügyben.

Egyik az, hogy valahányszor az ó Testamentomban a Messias (Mesiách) név eléfordul, mindannyiszor a köznév értelmében van véve, és mint láttuk, amaz állított jövendölések egyikében sem olvasni a Messias nevet. A görög fordításban a „m e s i á c h“ helyein mindenütt „christos“ (Krisztus) van téve, miből a következik, hogy az Új Testamentomban „Krisztus“ Messiást teszen, de nem a Zsidó ország hagyományos helyreállítóját, hanem köznevelig „felkentett“ (felavatottat). A Messiás szót csupán csak János Evangéliomában leljük, de itt is Krisztusnak, mint az igaz Istent tanítónak értelmezve. ²⁾

¹⁾ Gesenius (Handvört. üb. d. Alten Testam) írja: „Der Begriff des Wortes (alma h) liegt lediglich in mannbaren Alter nicht in der unbefleckten Jungfrauschaft (wofür der Hebräer ein anderes Wort hat)“ A görög szintűgy különbözteti meg a parthenost és neanist. A szóba vett helyeken az ó Testámentum görög fordításában neanist, az Új Testamentumban parthenost olvasunk.

²⁾ Jézus t. i. (J. F. 4. r.) a Samariai asszonynak szemére hányván, hogy a Samaritanusok bálványoknak is szolgálnak, arra inti, hogy az igaz Istent

Minden eddig valóból világos, hogy a jövendölések és az új Testamentumban elbeszélte események s idézett mondatok közti kapocs felettebb laza.

Hátha még megfontoljuk, hogy midőn valamely esemény példázó-lását korábbi jövendölésekében fellelik, az csak hozzávetés és reáfogás dolga és csak olyan, mint mikor a görög történelemben a pythiai orakulumra hivatkoznak; mint az a bizodalom, melylyel a rómaiak a Sybilla könyveitől kértek tanácsot; mint az, hogy a Nostradamus-féle jövendölésekben, azóta történt számos esemény példázó-sait keresik és lelik. Azt is vegyük számba, hogy Jézusnak közetlen tanítványai irástudatlan, tanulatlan közemberek voltak, a kik az események látásakor és a mondások hallásakor bizonyára nem tudtak semmit arról, hogy az illető eseményt vagy mondást valamelyik próféta megjósolta.

A rámutatásokat — a jövendölések idézéseit — az Új Testamentomi könyvek későbbi tudós szerkesztőinek kell tehát tulajdonít-nunk, a kik a hagyományos történeteket az irott jóslatokkal össze-állították. Csakhogy kérdés, vajon azzal a mivelettel járó önkényesség nem ment-é nálók egy lépéssel tovább, t. i. hogy a jóslatok kedviért és hiteliért nem — mondjuk ki egyenesen — költöttek-é eseménye-ket a szerkesztők? Hogy az megtörténhetett, valószínűvé teszük egy-felől az olyak elbeszélése, milyen pl. az ördög kísértése,¹⁾ melyet hinni igenis, de elhinni nem lehet; másfelől az, hogy a rámutatás kifejezései nem csak ezek: „a mint írva vagyon,“ (a helynek meg-jelölésével, vagy a nélkül), és „bételjesedék a mi mondatott,“ hanem ez is: „hogy beteljesednék a mi mondva vala“²⁾, t. i. mintha az esemény csak is azért történt vagy cselekedtetett volna, hogy iga-zoltasék a próféta.³⁾

lélekben és igazságban kell imádni. Sőt biztatja, hogy a megtérés órája eljött. Mire az asszony azt feleli (Ján. 4. 25.): „Tudom, hogy eljő a Messiás, a ki Krisztusnak mondatik, és mikor eljő „meghirdet nekünk mindeneket.“ Erre Jézus azt viszonzá: „Én vagyok az, a ki veled szólok.“ Sem ezen, sem más helyeken nem ismeri, vagy vallja magát ama hagyományos Messiásnak, Zsidó ország helyreállítójának.

¹⁾ Máté 4, 1–11. Luk. 4, 2–12. Márknál nincs hivatkozás a prófétára. János Evangéliomában merőben hiányzik a történet.

²⁾ Máté 3, 15–27., 35. Márk. 14, 49. Luk. 11, 22–22, 37. Ján. 12, 38–13, 18–17, 12–18, 9–19, 54–36. (Az utolsó hely szóról-szóra: „ezek azért lőnek, hogy az irás beteljesednék.“ Az igealak az eredetiben: $\pi\lambda\eta\rho\omega\theta\eta$ = betelje-sedett legyen.)

³⁾ I. Vilmos német császár a L e h n i n = (Potsdam környékbeli falucska)-beli elpusztult zárdától származó apocryphus jósló könyvben azt a verset ol-

Azt hiszem elég világosan kitűnik a mondottakból, hogy a próféciákból Jézus istensége megbizonyítása végett érveket gyártani csak oly fogásokkal lehet, melyeket a logika részint sophismáknak, részint paralogismusoknak nevez: mind a kettő magyarul álokoskodás, csak hogy az előbbi szántszándékos, az utóbbi önkéntelen.

Ha valaki eseményt, melyet az ő korabeliekből s tőle tudottakból következtetni nem lehet s ezektől merőben függetlennek látszik, megjövendöl és jóslata — néálán huzamos idő mulva — bételjesedik, azt történetnek (esetlegességnek) tulajdoníthatni. De midőn jóslatoknak azon egy tárgyra vonatkozó sora valósul, csudának tarthatni. És minthogy a megvitatott próféciákról ilyet állítanak, engedjük meg nekik, s vegyünk alkalmat átmennünk feladatunk második részére, a csudák és csudatételek tárgyalására. Azonban előre is bevallom, hogy felolvasásomnak ebben a szakaszában nem szerző, hanem csak tudósító leszek és J. J. Rousseau véleményét fogom tolmácsolni, melylyel legnagyobbára egyetértek, de ő az ügyet ékesszólóbban adja elé, mint tőlem telnék.

Véleményét bizonyos levelekben leljük, melyekben „Egy savoyai segéd pap vallomása“ czimű munkácskájában foglalt vallási nézeteit védi. elleneit és üldözőit czáfolja. Itt azt a kérdést teszi fel s teel is reá a következőkben: „Mi hasznok a csudáknak a kijelentés (revelatio) megbizonyítása ügyében?”

Minthogy az emberek fajai oly különbözően szervezvék, azon érvek nem hathatnak egyformán mindnyájokra, kiváltképpen hit dolgában. A mi szembetűnő igazságnak tetszik az egyiknek, azt egy másik még csak valószínűnek sem tartja: az egyikre esze sajátságánál fogva csak egy neme hat a bizonyításoknak, a másokra egy merőben más neme. Néha ugyan mindnyájan megegyezhetnek azon egy dologban; de igen ritka, hogy azonos okokból egyeznének.

„Mikor hát Isten az embereknek egy kijelentést nyujt, melyet mindnyájok köteles elhinni, mindnyájok előtt jóknak látszó bizonyítmányokra kell hogy alapítsa, melyeknek következképp szintoly különbözőknek kell lenni, a milyen a felfogása azoknak az embereknek, a kik elfogadják.

„Ennél az okoskodásnál fogva, mely nekem igazságosnak és egyszerűnek tetszik, úgy lelték, hogy Isten az ő küldöttei bizomását

vasván: „Priscaque Lehnini surgunt et tecta Chorini“, ezt is jövendölésnek vette „és hogy bételjesednék“, Versaillesben 1871. jan. 18-án kelt rendeletével megparancsolta, hogy a kolostori hajdani templomot, perse protestansok számára újra építsék.

(missio) különböző bélyegekkel látta el, melyeknél fogva megismerhesse azt a bizomást minden ember: kicsinyje és nagyja, okosa, és együgyüje, tudósa és tudatlana. A kinek elég fogékony az agyveleje, hogy mindazok a bélyegek összesen bényomást tehessenek reá, az kétségkívül szerencsés, de azokat sem szükség sajnálni, a kikre csak némelyikök tesz bényomást, csakhogy elég erős legyen őt elhíttetni.

„A bélyegek legelsőjét, legfontosabbikát, a legbiztosabbikát a tanítmány (doctrina) természetéből hozni ki, t. i. hasznos, szép, szent, igaz, mélységes voltából és minden más tulajdonságából, melyek a legfőbb bölcsesség és a legfőbb jóság parancsait bírják hirdetni az embereknek. Ez a bélyeg, mint mondtam, a legbiztosabb, legcsalhatatlanabb; magában oly bizonyítványt tartalmaz, mely minden mást feleslegessé teszen, de megállapítása (konstatálása) a legbajosabb is; hogy értessék, éreztessék, arra tanulmány, megfontolás, ismeretek, minden oldalról meghányás-vetés kellenek, melyeket csak tanult és okoskodni tudó bölcsek emberekben kereshetni.

„A második bélyeg azoknak a jellemén nyugszik, kiket Isten az ő beszédének kijelentésére választott, szentségök, igazmondóságuk, igazságos voltuk, tiszta és feddhetetlen erkölceik, eszök, elmésségek, tudásuk, eszélyességök, mindezek oly becsülést igénylő mutatók, melyeknek egyesülte, ha ellenkezővel nincs vegyülve, mellettök szóló teljes bizonyítmány és erősíti, hogy ők embereket meghaladó lények. Ez a bélyeg hatja meg kiváltképpen a jó és őszinte embereket, a kik a hol igazságot (iustitia) látnak, ott mindenütt igazat (veritas) látnak és Isten szavát csak az erény szájából hallják. Ennek a bélyegnek is meg van a maga bizonyossága, de az sem lehetetlen, hogy csal, és éppen nem csuda, hogy egy ámitó reá szedi a becsületes embereket, sem az, hogy becsületes ember sugallásnak hitt szent buzgóságától elragadva, maga magát szedi rá. ¹⁾

„Isten küldötteinek harmadik bélyege, a kiszivárgása (v. kifolyása) az isteni hatalomnak, mely a benne részesültek akarata szerint akaszthatja el vagy változtathatja meg a természet folyamatát. Ez a bélyeg kétségen kívül a legfényesebb, leghatásosabb, legtűntetőbb a három között, és magát rögtöni és érzékelhető fogadataival jelelőlvén, a legkevesebb vizsgálat és vitatást látszik követelni: annál fogva ez a bélyeg ragadja meg kiváltképpen a népet, mint a mely húzamos okoskodásra, lassu és biztos figyelésre nem alkalmas és ér-

¹⁾ Körülbelől ily színben tünteti fel Jézust a magát philosophusnak követelő Renan, Jézus élete című híres művében.

zékeinek örökös rabszolgája. De éppen az teszi ezt a bélyeget kétes jelentésűvé, mint majd ki fogom mutatni; azonban, ha bényomást tesz azokra, a kiknek szánva van, mit bánják ők, vajon csupán látzatos-e vagy valódi. Ezt a különbséget nem bírják tenni és így ki-sül, hogy csak helyesen okoskodóknak lehet szilárd és biztos hitök; de az isteni jóság elnézéssel van a köznép gyarlóságai iránt és megenged neki való bizonyítmányokat is.

„Ezek a bélyegek a bizonyítványai azok tekintélyének, a kikben felleljük; ezek az okai, hogy kötelesek vagyunk nekik hinni. Ha az megesett, bizomásuk igaz volta meg van állapítva: ők joggal és hatalommal járhatnak el, mint Isten küldöttei. A bizonyítványok eszközül szolgálnak, a czél a tanitmányban vetett hit. Ha egyszer el van fogadva a tanitmány, a bizonyítványok száma és válogatása feletti vetekedés merő haszontalanság és ha egyetlen egy közölök elhítt, mást akar ni velem elfogadtatni sikertelen törekvés. Legalább nevétséges lenne azt vitatni, hogy valaki nem hiszi a mit mond hogy hiszen, csak azért, hogy ő nem azokból az okokból hiszi, a mikből mi mondjuk hogy hisszük.

Ezek, azt hiszem, elvitázhatatlan elvek, menjünk az alkalmazásukra. „Én (Rousseau) kereszténynek vallom magamat, üldözöm azt mondják, hogy nem vagyok az. Hogy nem vagyok keresztény, azzal bizonyítják, hogy nem akarok semmit tudni a kijelentésről. Azt meg, hogy nem akarok semmit tudni a kijelentésről, azzal bizonyítják, hogy nem hiszem a csudatételeket.

„De hogy a következtetés helyes legyen, kettő közöl egyik valamelyik kívántatik meg: vagy az, hogy csupán csak a csudatételek szolgáljanak bizonyítványul a kijelentésnek, vagy pedig az, hogy én a többieket sem tartom érvényeseknek.

Az utóbbi állítást, mint a fölebbiekben látszik, méltán tagadja Rousseau, a ki egy előbbi munkájára hivatkozik. Az előbbire pedig azt állítja, hogy a csudatételek nem csak nem egyedül való bizonyítványai, hanem általában nem is bizonyítványai a Kijelentésnek. És állítását imígy támogatja:

„Miképp engedhetném meg bizonyítványul azt, a mit Jézus maga sem tartott annak, sőt világosan el is útasított.

„Elsőben ő nem csudatételekkel, hanem prédikálással hirdette magát. Vetekedett már 12 éves korában a templomban a doktorokkal, hol kérdezve őket, hol bámulatra gerjesztve a maga feleletei bölcseségével. E volt működése kezdete, a mint nyilvánítá is anyjának és

Józsefnek. ¹⁾ A vidéken, mielőtt bármi csudát tett volna, kezdé prédikálni a népeknek a mennyek országa eljöttét. ²⁾ És már tanítványokat gyűjtött volt, mikor még semmi jellel nem igazolta vala magát előttük; mert hiszen Kánában kezdett csudát tenni és „hívének benne az ő tanítványai.“ ³⁾

„Azután is többnyire csak különös alkalmakkor tett csudákat, melyekre nem igényelt nyilvános tanubizonyságot, czélja is annyira nem volt az ő hatalma fitogtatása, hogy valahányszor e végett kérték reá, mindig megtagadta teljesítését. Olvassák meg egész élte történelmét, hallgassák meg főképp saját nyilatkozatát: oly döntő az, hogy semmit sem fognak ellene szólhatnak.

„Pályáján jókora nagyot haladott volt, mikor a doktorok (írás-tudók és farizeusok) látván, hogy ő egészen próféta módjára viselkedik köztük, jónak tarták jelt kérdeni tőle.“ ⁴⁾

Mit kell vala kegyetek véleménye szerint, hogy feleljen reá Jézus? — Jelt kértek tőlem? Ott van száz. Azt hiszik, úgy jöttem közitekbe Messiásnak hirdetni magamat, hogy ne kezdjek tanubizonyságokat szerezni magamnak, mintha arra akartalak volna kényszeríteni, hogy engem félreismerjetekek és önkéntelen tévedjetekek bennem? Dehogy! Kána, a százados, a bélpoklos, a vakok, az inaszkadtak, a kenyerek megsokasítása, egész Galilaea, egész Judaea mellett tanuskodik. Azok az én jeleim. Mit teszitek magatokat, mintha nem látnátok?

„Ilyes felelet helyett, a mit nem adott, ime mit adott:

„A gonosz és parázna nemzetség jelt keres és jelt nem adatik neki, hanem csak a Jónás próféta jele... És elhagyván őket, elmene.“ ⁵⁾

„Ime, miképp kárhoztatja a csudajelekbe való bőszerűlést és miképp bánik el azokkal, a kik olyakat kívánnak tőle. És az nem egyszer, hanem többször történik. Üldözöim rendszerében az igen igazságos (legitimus) kívánság vala, miért szidta le tehát Jézus, a kik kívánták?

„Aztán kinek higyük inkább? Azoknak-é, a kik azt állítják, hogy ha Jézus csudatételeit a Kijelentést bizonyító jeleknek nem tart-

¹⁾ Luk. Ev. 2, 46. 47. 49. — ²⁾ Mát. 4, 17.

³⁾ Ján. Ev. 2, 11. — „Nem gondolhatom, hogy valaki Jézus bizomása nyilvános jelei közzé akarja számítani az ördög kísértését és a negyvennapos böjtölést. (R. jegyzése.)

⁴⁾ Mát. 16, 1. — Márk. 8, 11.

⁵⁾ Márk. 8. 12. — Mát. 16, 1—4.

juk, annyi mintha nem akarnánk semmit tudni a felől, vagy Jézusnak magának, a ki kimondja, hogy neki nincs adnivaló jele?⁴

Ezután azt a kérdést vitatja R. a művében, mit jelent az idézett szavakban a Jónás emlegetése? Azt állítja R., hogy más emlegetésekben kell értelmét keresni, u. m. „A Ninivébeliek feltámadnak az ítéletben e nemzetséggel együtt és kárhóztatják ezt, mert ők penitenciát tartottak a Jónás prédikálására; és ime nagyobb van itt Jónásnál.¹⁾ Szint ezt mondja Jézus Lukács ev. szerint is, megelőzve ezzel: „A Déli királyné (Sába) feltámad az ítéletben e nemzetség férfai-
val és kárhóztatja őket; mert ő eljött a földnek utolsó határaitól a Salamon bölcsességét hallgatni és imé nagyobb vagy on itt Salamonnál.“²⁾ Úgyhogy csak a prédikáló Jónáshoz hasonlítja magát Jézus a felhozott helyen és a hallgató Ninivébeliek s a hallani nem akaró Doktorok közti különbséget emeli ki. Aztán imígy folytatja R. az érvelését;

„Ellenfeleim azonban nem tágítanak és azt erősítik, hogy egy harmadik helynél³⁾ ama jelt Jézusnak feltámadására kell magyarázni. Tagadom s azt mondom, hogy legfőlebb a halálára. Már pedig egy ember halála nem csuda; még az sem, hogy három nap nyugodván a földben, azután kiveszik onnan. Az idézett helyen egy betű sincs a feltámadásról. Egyébiránt micsoda bizonyítvány volna az, hogy valaki még élteben oly jellel akarja tanusítani magát, a mely csak halála után fog megtörténhetni. Így magyarázni, mondhatom, istentelenség.

„Mi több, utoljára is csak arra kell, mint legyőzhetetlen érűre mennünk, hogy a szóban forgó helyen mindjárt elől ki van mondva, kereken, hogy nem adatik jel; nem, éppen semmi sem. Ezzel hát az a harmadik hely sem ellenkezhetik. Akárhogy legyen azonban, Jézusnak saját tanuskodása szerint bizonyítva marad, hogy ha tett is életében csudát, nem tette bizomása jele gyanánt.

„Valahányszor a Zsidók afféle bizonyítmányokat sürgettek, mindig megvetéssel útasította el őket és soha sem méltóztatott kielégíteni kívánságokat. Ha jeleket és csudákat nem láttok,

¹⁾ Mát 12, 14.

²⁾ Luk. ev. 11, 32.

³⁾ „A mint Jónás a czethal hasában három nap és három éjjel volt, úgy lesz az ember fia a föld szivében három nap és három éjjel.“ Mát. 12, 40. — Bátor vagyok megjegyezni, hogy pénteken estétől vasárnap reggelig nem telhetett el három nap és három éjjel. Csak azt akarom vele kiténtetni, hogy az olyan példálózásokban nem veszik szorosán a részleteket és nem lehet minden közönséges vonásból hímet varrni. Br.

nem hisztek, így szóla annak, a ki kérte, hogy gyógyítsa meg a fiát.¹⁾ Így beszél-é az, a ki csudákat bizonyítmányokul akar szolgáltatni?

„Másszor meg mondák neki a Zsidók: Micsoda jelt cselekszel tehát te hogy lássuk és hidjük néked mit cselekszel?²⁾ Erre sem meg nem piritja őket Jézus a kérdésökért, se nem tesz csudát, se nem oktatja az eddig tettek felől, hanem elégnék tartja feleletül azt, hogy az égi kenyérrel példálódzik, a mely felelet nem hogy új tanítványokat szerzett volna neki, hanem a voltak közül is sokan hátra állának és nem járának vele.³⁾ Az odahagyás oly tömeges volt, hogy a Mester a tizenketőtől is azt kérdé: Hát ti is elakartok-é menni?⁴⁾ Ugy látzik nem akarta megmarasztani azokat, a kiket csak csudatételekkel tarthatott meg.

„A Zsidók égi jelt kértek. Igazuk volt a maguk nézete szerint. Az a jel, mely nekik a Messiás jövetelét bizonyítsa, nem lehetett eléggé szembetünő, eléggé döntő, minden gyanut eléggé elhárító, elég szemmel tanusított; nekik csudatevő Messiás kellett. De Jézus azt mondá: „Nem úgy jó el az Isten országa, hogy valaki tudhassa.“⁵⁾ Nem verseng, se nem kiált, se nem hallja senki az utczán az ő szavát.⁶⁾ Mindez nem olyan nemű, mintha csudák mutogatása volna, nem is tűzte ő azt ki cselekvényeinek czélul és nem mívelte oly készülletekkel, sem oly hatalmaskodással, a milyennel a végett kellett volna, hogy igazi jeleknek bizonyítsa; mert olyak gyanánt maga sem adta ki. Sőt a betegeknek, a kiket gyógyított, az inaszakadtaknak a kiket lábra állított, a vakoknak a kiket látókká tett, azt szokta mondani: Lássátok, hogy senki meg ne tudja,⁷⁾ mintha félt volna attól, hogy híre legyen csudatevő erejének.

„Mindez természetesen és világosnak fog látszani, ha meggondoljuk, hogy a Zsidók oly bizonyítmányt kívántak, a melyet Jézus nem akart nekik szolgáltatni. Az ő csudatételeinek a hit támasztása és erősítése nem hogy czélja lett volna, hanem ellenkezőleg a hitet követelte előre, mielőtt megtette volna a csudát. Hisz éppen hazájában tett igen keveset, mint az Evangélista mondja: a z ő (hazafiai)

1) Ján. ev. 4, 48.

2) Ján. ev. 6, 30.

3) Ján. ev. 6, 67. — 4) Ű. o. 6, 68.

5) Luk. ev. 17, 20. — 6) Mát. 12, 19.

7) Márk 1, 44. — Mát. 8, 4. („Lásd, senkinek ne mond.“ [Káldi.]

hitlenségek miatt.¹⁾ Hogy hogy? Hisz éppen hitlenségök miatt kellett volna, hogy meggyőzze őket a csudákkal, ha a lett volna a célja velök! ámde nem a volt. Csudái csupán csak jóság, irgalmaság, jótékonyág mivei voltak, melyeket Jézus barátjai és bennehivők kedviért cselekedett; és az ilyekről mondá, hogy bizonyoságot tesz nek felőle.²⁾ Cselekedetei inkább jelölték azt, hogy hatalmában van jól tenni, sem mint azt, hogy bámitni akarna, azok inkább erények — mint maga is nevezé³⁾ — mint csudák voltak.

„Tehát maga a szt. Irás tanusága szerint, Jézus bizomásában a hitre nem oly szükséges jelek a csudák, hogy nálok nélkül is ne lehetnének hívők. Mi meg lévén mutatva, most már azt mutatom meg, — írja R. — hogy a csudák nem szolgáltathatnak csalhatatlan és az emberektől megítélhető jelt.

„A csuda egy különös tény, az isteni hatalomnak közetlen cselekménye, a természet rendének érzékelhető megváltoztatása és látnivaló kivétel a természet törvényei alól.

Az így értelmezett fogalom — folytatja R. — két kérdést tol elénk. 1. Tehet-é Isten csudát. 2. Akar-é tenni. Az elsőbre ha ki azt felelné, hogy „nem“ tébolydába kellene — azt mondja — zárni. A másodikra pedig ki merné biztatni magát, hogy elméletileg megtudna felelni? Tehát csak a tényekből kellene eldöntenie, de az lehetetlen. Mert ha valaki azzal állana elé, hogy ő csudát látott, hinne-é valaki a szavának? R. azt mondja, hogy ő nem, ha ezeren állitnák is. És hitetlenségét imígy igazolja :

„Mínthogy egy csuda kivétel a természet törvényei alól, hogy annak ítélhessük, ismernünk kell azokat a törvényeket és hogy biztosan ítélhessük annak, mindnyájokat kell ismernünk. Mert csak egy is, melyet nem ismernénk, a látók előtt ismeretlen esetekben megváltoztathatná az ismertek hatását. Tehát a ki azt állítja, hogy e vagy ama tény csuda, azzal azt is állítja, hogy ő a természetnek minden törvényét ismeri és tudja, hogy az a tény kivétel alóluk!

„Ha ki azzal kérkedik, hogy csudákat tesz, csak annyit lehet neki megengedni, hogy nagyon rendkívüli dolgokat visz véghez. De tagadja-é valaki, hogy történnek rendkívüli dolgok a világon?“

E helyt R. egy rakás physikai, kémiai stb. jelenséget beszél el, melyeket újabbakkal, meg aztán fakirok, spiritisták, médiumok, hyp-

¹⁾ Mát. 13, 58.

²⁾ Ján. ev. 10, 25.

³⁾ 161. α U. o. 2, 32, 33.

notisták mutatványaival tetemesen megszaporthatni, és mindnyájokból az a végtanaság, hogy a ki azokat az inkább vagy kevésbé hitelesített tényeket kimagyarázni nem bírja, a természet rendjével ellenkezőknek, tehát csudáknak tartja.“

„Minden eddigiekből azt következtetem, hogy a legjobban tanusított tények, ha minden körülményeikkel egyetemben meg is engedjük, nem bizonyítanak semmit. A természettörvények mezején történő s valószínűen történendő folytonos felfedezések, az iparnak mult, jelen és jövő haladása, a lehetőség rovata határain untalan tágitanak, úgy hogy mi azokat a határokat nem ismerjük. Már pedig a csudának, hogy valójában az legyen, azokon túl kell hágni. Szóval, legyenek, ne legyenek csudák, a bölcs egy tényről sem bizonyosodhatik meg, hogy az-é vagy nem az!

„De látok még egy lehetetlenséget. Engedjük meg, hogy vannak igazi csudatételek; mit használ ha hamisak is vannak? Hogy kegyes füleket ne sértsek, más kifejezést választok s az utóbbiakat szemfényvesztéseknek (prestige) nevezem. Csak ne feledjük, hogy szemfényvesztést csudától nem lehet megkülönböztetni.

„Az előbbieket azon tekintély tanusítja, a mely az utóbbiakat és azon tekintély bizonyítja azt is, hogy egyikök látszata nem különbözik a másikonétól. Honnan tudni hát, melyik másik? És mit bizonyíthat a csuda, ha az, a ki látja, a dologból vett biztos jelnél fogva nem bírja megkülönböztetni. Isten dolga-é vagy az ördögé? Egy második csuda kellene arra, hogy az elsőt tanusítsa.

„Midőn Áron elvetette Faraó előtt a veszszejét és kigyóvá változott, az Egyiptomi bűbajosok is elvetették a vesszeiket s ezek is kigyókká változtak. A szt. Írás semmi különbséget nem tesz a két rendbeli látszat közt. Igaz, hogy az Áron kigyója elnyelé a bűbajosokét, de abból Faraó csak azt következtethette, hogy Áron jobban érti a mesterségét, mint az Égyiptomiak.

Több ily példát is hoz fel R. hasonló következtetésekkel és végre magára Jézusra hivatkozik, mint a ki (Máté 24, 24. szerint)¹⁾ világosan kimondja, hogy „támadnak hamis krisztusok és hamis próféták, és nagy jeleket és nagy csudákat tesznek, úgy hogy tévelygésbe vitessenek még a választottak is.“ Semmi kétség tehát utóvégre abban, hogy az igaz és hamis jeleket magukra mint tényeket egymástól megkülönböztetni nem lehet. Ha bizonyítanak, egyformán bizonyítmányai az igaz és hamis tudománynak, de külön egyiknek sem.

¹⁾ Igy Márk. 13; 22. is.

Tehát sem proféczia sem csuda Jézusnak istenvoltát nem bizonyítván, mindent összevéve e tanitmány pártolói akár közetlen, akár közbenjáró, akár egyenes, akár oldalas okoskodása a vitatott állítás igazsága felől csak azt győzheti meg, a ki már előre elfogulva hiszi. Mi pedig, el nem fogultak, a józan okosság szavára hajtván kötelesek vagyunk a szóba vett két állítás közül azt vallani, hogy „Jézus nem isten!”

De van még egy oldala a dolognak, melyre hallgatóimat figyeltetnem kell. Mind a görög, mind a brahman mythológiában, melyek bármely nevetségeseeknek és mások előtt kárhuzatosoknak láttassanak, nagyon sokáig szolgáltak és részint szolgálnak hitvallásul emberek millióinak és így az emberi nem erkölcsi mivelődésében eléggé nem méltányolható fontos fokozat képét viselik, nem egy példáját olvasuk annak, hogy egy vagy más Isten emberi alakot öltött s ebben élt egy ideig a földön. ¹⁾ Ennek az átváltozásnak az indusok theológiája a v a t á r a (alászállás) külön nevet adott. Az alászállás gyakran felsőbb hatalom parancsára és többnyire büntetés gyanánt történt és degradálás, lealázás, alacsonyítás volt. Ezt a mellékfogalmat a keresztény a v a t á r á - tól nem lehet eltávoztatni s azok, a kik Krisztus eredeti istenségét állítják, nem is bírják semmi csürés csavarással eltávoztatni; a mi felfogásunk pedig közeledni sem engedi. Mi azt gondoljuk, hogy egy Isten küldötte, egy erkölcsileg tökélyes, egy tökélyes erkölcsöt, Isten országát, hirdető és tanitmányáért üldözést, kínzást, halált szenvedett ember buzgóbb hálát, mélyebb tiszteletet érdemel, igényel, élvez egész az imádás határáig (usque ad aras) mint egy deválvált, s az egész emberfaj büneivel terhelt isten! És ha mi a keresztény vallás szerzőjét az elsőbb s nem eme második jellemében tiszteljük, minden esetben Krisztust tiszteljük és tanitmányait hive, követve, vallva, az ő nevééről éppen oly jogosan nevezhetjük magunkat christianusoknak, szabadon magyarosítva, keresztényeknek, mint (kőhöz legyen mérve) a kantianerek nevezik magukat a criticus philosophuséról.

Ha a többi felekezetek nem akarják megengedni, lelkök rajta. Csak azt jegyzem meg, hogy a római katolikusok, ha teszik, legalább ¹⁾következetesek, de az úgynevezett protestánsok, elvök megtagadása nélkül nem mondhatják fel az atyafiságot az unitáriusoknak.

DR. BRASSAI SÁMUEL.

¹⁾ Példák Apolló, Krsna, Visnu.

MAGYAR ÉS ANGOL-AMERIKAI UNITÁRIUS ÉRINTKEZÉSEK E SZÁZAD ELSŐ FELEBEN.

A „Keresztény Magvető“ keretébe — úgy vélem — beillik, s most épen actualis érdekü e czikk tárgya.

Minő viszony van a mi kis számu magyar népünk és a világ két leghatalmasabb nemzetének unitáriusai között? melyiknek kezdeményezése az? mióta áll fenn s mily okok és eszközök fejlesztették oda, a hol ma van? szóval: mindkét világrészbeli unitáriusok érintkezései történetének ismerése kívánatos azért, hogy a jelennek tájékozást, a jövő fejlődésnek biztosabb irányt s a lassan, de folyvást terjedő hitvallás követőinek és barátainak, túl és innen az Oczeánon önbizalmat, bátoritást és erőt adjon. A magyar unitáriusok történetének derék részét Kolozsvár Történetében s Dávid Ferencz Emlékében, valamint számos más dolgozataimban megírtam; a magyar-lengyel unitáriusok XVI—XVII—XVIII. századi érintkezéseit a Magyar Történelmi Társulat egyik tavaszi havi ülésén felolvastam s az nem sokára szintén meg fog a *Századok*-ban jelenni. Engedje meg a tisztelt Szerkesztőség, hogy az angol-amerikai-magyar viszony első időszaki története becses folyóiratukban megjelenhessék. Az újabb kort aztán írják meg új emberek, új modorban, nálamnál jobb sikerrel.

Az angol-amerikai unitáriusok hozzánk való rokonszenve és minket támogatása a kölcsönös érintkezést a megismerés után 30 év mulva követte. Ez a legjobb időben érlelődött ténynyé. A mult század elején, 1713. erdélyi udvari alkancellár és referendárius, Kászoni Borovemisza János titkos előterjesztésében III. Károly királynak és erdélyi fejedelemnek azt tanácsolta: „hogy az unitáriusok Erdélyben már annyira meg vannak fogyva és gyöngülve, egyházi javaik, templomaik és iskoláik elvétele, átállás, közhivatalokból kizáratás, elszegényülés által, hogy e rendszer következetes fentartása mellett rövid időn teljes kiirtásuk lehetséges és remélhető. A király e czélt valósíthatja — írja a kancellár, — mert nekik immár főuraik nincsenek, a bárói s grófi rangra s fényes országos hivatalokra emelt nagy

nemzetségek mind katolikus avagy reformált hitre tértek, maga az unitáriusság zöme, a székelység, jobbadán a kis birtokiak közé tartozik és szegény; belső ellentállástól tehát bármily szigorú rendszabályok alkalmazásával nem lehet tartani. Külföldön nincs pártfogójuk, s vallásuk iránt rokonszenv, mert egy országban sincsenek hiveik, fejedelmek és törvények őket nem védik.“¹⁾

Az alkanczellárral az erdélyi katolikus püspök is egyező nézeten volt s így az uralkodó meghallgatta és követte a rettenetes tanácsot.

És e rendszer: az unitáriusok nyilvános üldözése, elnyomása, elszegényítése és kiirtása folytatott következetesen s kimélet nélkül mindaddig, míg II. József császár és az 1791—2-ki erdélyi országgyűlés azt meg nem szüntette, s az unitáriusok emberi és polgári jogát visszaadva, vallásuknak a többi bevett vallásokkal, az unitárius honpolgároknak más honpolgárokkal teljes egyenjogúságát az ország köztörvényeiben és alkotmánya által nem biztosította.

I.

ANGOL KEZDEMÉNYEZÉS.

Az így megjavult vallási és politikai intézkedések védelme alatt az erdélyi unitáriusok az életre ismét mintegy fölviányozva, munkához láttak, egy század alatt kapott sebeik gyógyulni kezdettek, s új reményekkel, önfentartásuk új terveivel mentek át a XIX-ik századba, melynek harmadik évtizede első évében az erdélyi magyar és angol unitáriusok érintkezése kezdődött. Okot rá az angol unitáriusok két nagy tekintélyű férfinak neve és tekintélye alatt az Erdélyben élő unitáriusok kolozsvári főtanodájában theológiát tanító tanárához²⁾ nyomtatásban megküldött vallásos füzetke adott, melynek ez volt czime: „Az Angliában élő unitáriusok hittörténetének és jelen állapotá-

¹⁾ Keresztény Magvető. 1875. X. köt. 399. l.

²⁾ Czimezve így volt: Transsylvanie Pays Paris, par Vienne.

A. Mons. le Professeur an Theologie à l'Université des Sociniens. Autrich, à Clausenburg. [Kolozsvár.]

Azon példány alatt, melyből Uzoni F. István dolgozott, ez volt írva: Ao. 1821. die 12-a Sept. acceptae. Az én példányomon, a mit Krizátó kaptam, a Fox névnek John Bowring-éval fölcserélésén kívül kézzel írva egyéb semmi sem volt.

nak rövid Előadása. Nyomatott Londonban, ápril 30, 1821. Taylor Ricard és Arthur betüivel.¹⁾

A kis füzetben kezdettől végig egy folyamatban, részekre osztás nélkül van az előadás megtéve, én nyilván feltűnő különböző tartalma szerint ismertetem meg. Első a bevezető általános rész.

a) Az angol unitáriusok hitvallása.

Azon tiszteletreméltó nagy férfiak — így kezdődik a füzet — a kik a reformatio fáklyáját elől vitték, kivált e két elvet igyekeztek mindenek felett világosan megmagyarázni és megszilárdítani: hogy a szentírás egyedüli szabályozója a hitnek és cselekedeteknek, és hogy minden embernek legszentebb és meg nem változtatható joga, hogy ezek felől maga alkosson magának ítéletet. E két elvből indulva ki, sok romlottságot és tévedést téptek ki gyökerestől, melyekkel a kereszténység egyszerűsége és szépsége már rég elformátlanított volt. E férfiakat vevén maga elé példányképül, s nyomaikon járni igyekezve, de nem úgy, hogy nekik maguknak is tovább menni szabad ne legyen, azon társulat, melyről itt szó van, maga alkotta meg a maga hitét és istentiszteletét.

Az okosság törvényszerű jogát az Isten ígéje magyarázásában az unitáriusok különösen követelik, de ezt nem teszik elébe a kijelentésnek, a mi pedig gyakran szemökre vettetett; mert mindkettő Istentől eredvén, valódi ellentét közöttük nem támadhat, bárha az nem érti meg mindig, a mit ez tanít. Az okosság teendője, hogy a kijelentés bizonyítékai felett bírálatot tartson, a szentírás igaz és kétes igazságu tételeit megkülönböztesse, s a valódiak értelméről ítéletet hozzon. A mit az Istentől kijelentettnek ismernek meg, azt a legnagyobb tisztelettel fogadják, s a kegyesség és szeretet kötelességén kívül semmit szentebbnek nem tartnak, mint azt, hogy azon

¹⁾ A latin czim: Unitariorum in Anglia Fidei, Historiae et Status praesentis brevis Expositio. Végén e figyelmeztetés volt: Literae talem monitionem complectentes inscribantur:

Rev. W. I. Fox, Dalston, near London, *)

vel: Rev. R. Aspland, Hackney, near London.

Londini, Pridie Kal. Maj. MDCCCXXI. Typis Ricardiet Arthur Taylor. 8. 1—13. l.

*) Az én példányomban Fox helyett „John Bowring Esq. Wallrock Building, London“ állott, azért, mert később ő volt az angol unitárius társulat titkára. A magyarnak önzetlen barátja volt nemrég bekövetkezett haláláig, classikus költőinket jeles fordításban ismertette meg nemzetével.

igazságokat, melyeket a szentírásból, annak szorgalmas megvizsgálása után merítettek, nyilván és állhatatosan, de szerényen védelmezzék.

Az unitáriusok Isten felőli hitének összessége ez ¹⁾: „Egy az Isten, és az Isten Szeretet.“ A mint nevök is mondja, az igaz, egész és tulajdon értelemben vett egységet állítják; itéletök felőle az, hogy lénye, személye és állata [S u b s t a n t i a] egy. A természet részeinek egymásközi egyezése, a mindenség szerzőjét tanácsára nézve nagy-nak, munkáiban soknak mutatja. Ez értelmet nemcsak a zsidó és keresztény szentírások nyilván megerősítik, de azt, mint a tiszta vallás forrását és eredetét és legfontosabbat, az embereknek szívökre kötik. Mózes és Krisztus egy értelemben mondják minden parancsolatok közt elsőnek ezt: „Halljad Izrael! a mi urunk, Istenünk egy úr“, és „Szeressed a te uradat, Istenedet teljes szivedből, teljes lelkedből, teljes elmédből és teljes erődből.“ Ez az első parancsolat. Ez értelemez hiven, az unitáriusok az Istennek többségéről való minden ismeretet, mint az Isten igéjével ellenkezőt, helytelennek tartnak. A szent írástokban sem a H á r o m s á g szót, sem e dogmának semmi kifejezését nem találják. Ellenkezőleg; azokból azt veszik ki, hogy: „az Atya nagyobb a fiunál“, s a Szent Lélek nem önálló személy, de Istennek hatalmi nyilatkozása vagy általa adott ajándék. Minden tökélyt Istennek tulajdonítván, mint minden felség és jóakarát tulajdonosát, Őt kárs nélkül imádják; s bár igaz, hogy a szent írók, a gonosz okáról, mint valami gonosz szellemről vagyis az ördög ről olykor szóltak; de azt nem akarják hinni, hogy a gonosz szellem a hatalomért és uralkodásért Istennel vetélkedjék, annak végzését megváltoztassa s a világ bármely részét hatalma alá kerithesse. Ezek felett áll az a mondat: „hogy az Isten irgalma minden más munkái felett van“. és ez egészen ellenkezik azok értelmével, a kik azt hiszik, hogy Isten az emberi nem nagy részét gonoszságra és örök nyomorra rendelte el az ő visszavonhatatlan végzésével. Minthogy „a bűn gonoszság, az igazság egyenesség“; minthogy jogi parancs az, hogy minden igazságot gyakorló embernek igaznak kell lenni, a léleknek, mely vétkezik, meg kell halni, s minthogy mindenki köteles a maga terhét elhordozni: ezért az unitáriusok nem hiszik, hogy a bűn az igazságnak, az igazság a bűnösöknek számítassék be a mi sem a természet törvényével, sem a polgári törvényekkel, sem a szent írásokkal meg nem egyez-

¹⁾ E pont a budapesti unitárius templom fölszentelése ünnepélyére írt „Emlékirat“ 13—14 lapján ismertette van; de azt hiszem, nem fölösleges a „Keresztény Magvető“-ben ez értekezést csonkítatlanul adni. A két közönség, mely amazt és ezt olvassa, egyébiránt is különbözik egymástól. — I r ó.

tethető. Ők azt hiszik, hogy az A t y a nevet nem úgy kell venni, mint metaphysikai megkülönböztetést, és közötté s más személyek között való megosztozást, de más nemesebb értelemben, t. i. hogy az a közte és fia, az ő keze mive közt levő viszonyt s emberiség iránti jóakarátát világosan mutassa, s csak az egyetlen Istent jelölje meg, mint az emberek imádására egyedül méltót. Krisztus, a mi Urunk pedig Istennek e nevezetet tulajdonítja az isteni természet méltóságosabbá tétele és az ő tanítványainak az ő hirtelen eltávozására miatti vigasztalása végett. Hogy ő és tanítványai Istennek fiai, szavai bizonyítják.

Az unitáriusok e felett hiszik: „hogy a Názáretbeli Jézus, Krisztus“, „az élő Istennek fia“, s „hogy ő az emberi nemből származó atyjafiaihoz mindenben hasonlónak tételét“; de minden mocsoktól tiszta élete, ritka jótéteménye, teljesített tiszteinek fontossága, kiállott szenvedéseinek keserves volta, végre azon fényes név tekintetért, a mit Isten neki adott, a legfőbb tiszteletre és becsülésre méltó.

Az unitáriusok hite szerint a szentírásokban a Krisztus az igaz Istentől nyilván megkülönböztetik; mert az Isten az Atya, a ki küld, ad, fölken, megszentel, megjutalmaz; a Krisztus pedig, a ki küldetik, a ki vesz, fölkenetik, megszenteltetik, megjutalmaztatik; mégis úgy itélik, hogy ez egy az Istennel a kölesönös akarat és tanács egyessége által, szintugy, mint nekünk is illik egynek lennünk vele és Istennel. A mint a világ gonoszsága oka volt a Megtartó üldöztetésének és halálának: úgy szenvedései — melyek az általa tanított igazságokat megerősítették, példáját tökéletessé tették, az evangéliumnak az egész világon elterjedését eszközölték, s halottaiból föltámadása a mi feltámadásunknak is zálogává lett — nagy ösztönül szolgálnak a bűn eltávoztatására s az igazság tiszteletben tartására. Az unitáriusok ez értelemben vélik veendőnek a szentírás eme szavait: „Mehalt a mi bűneinkért“, és „Az ő vére megtisztít minden bűntől.“ Az unitáriusok meg vannak arról teljesen győződve, hogy az üdvösségre nem szükségesek homályos és titokszerű [m y s t i k u s] hitformák [S y m b o l u m]. Pál így szól: „Ha száddal vallást teszel az Ur Jézusról, és hiszed szivedben, hogy Isten őt a halálból feltámasztotta, üdvözölsz.“ Az Isten ígéje által megmutatott szerény, de állandó reményök is van az iránt, hogy irgalmasságánál fogva, őszinte engedelmességüket elfogadja, s az igaz megbánóknak minden fogyatkozását megbocsátja. Ezenkívül az unitáriusok úgy vélekednek, hogy a gonoszoknak bűneikhez mért büntetése meg lesz: „a kinek sok adatott, attól sok kívántatik,“ a bűn mértéke szerint kisebb-nagyobb büntetését min-

denki elveszi. Minthogy a bölcs törvényhozó is a büntetést nem anynyira a megbosszulásért, mint a megjavulás végett szabja, s nemcsak a köztársaság javára, de a bűnösök megjavítására is törekszik: az unitáriusok is többnyire meg vannak arról győződve, hogy Isten uralkodása is olyan, hogy nem akarja: „hogy senki elvesszen, de hogy mindeneket bűnbocsátó kegyelmébe fogadjon.“

b) Az angol unitáriusok istentisztelete.

Az unitáriusok isteni tiszteletét főleg egyszerűsége ajánlja; a szertartások különbözősét egyházaikban szívesen elnézik; kivított szabadságukat mindenkivel megosztják, megemlékezvén ama parancsra: „a hitben gyöngék ügyét fölvegyétek, s gondolataitokat ne fordítsátok mások ítélgetésére és vetélkedésre“; kell: „hogy mindenki a maga értelmében bizonyos legyen.“ Ezért inkább a szeretetet tartják egyetértésök kötelékének, mint a hitet, szerencséseknek érzik magukat, s atyjokfiaként fogadnak minden jó embert, a ki velök egy hitet akar vallani: „Nekünk egy Istenünk van, az Atya, a kitől mindenek, s mi ő benne, és egy Ur Jézus Krisztusunk, a ki által mindenek és mi is általa.“

c) Az angol unitáriusok története.

Az angol unitáriusok történetét nem könnyű kezdetétől fogva kinyomozni. Mégis bizonyos, hogy az emberi értelem az álomból, melybe annyi századok sötétsége által elvolt temetve, hirtelen fölébredve, az igazság nyomozására hamar gondot kezdett fordítani. A XV. század közepén Peacock Reginald, asaph-i és cicester-i püspök, a ki az erkölcsök és hit reformálásának sürgetője volt, látszik, hogy számbavette azon érveket, a miket a későbbi századok kritikusai, nem csak a Krisztus Istensége ellen, de az ő születésének ama csodás előadása ellen is felhoztak, a mi Máté evangéliuma első fejezetében foglaltatik. Püspöki állásáról elüzetett, s a mint a hir mondja, állhatatossága nem mentette meg őt, hogy azon roszak által el ne boritassék, a melyeknek becsületességeért áldozatává lett.

VIII. Henrik király tisztátlan és tilos bujaszerelme a XVI-ik század kezdetén az anglikán egyházat elszakította Rómától. Ez elszakítás, mint a mely nem annyiban az igazság keresése által, mint inkább erőhatalommal vitetett végbe, Angliában sokkal kevesebbé tökéletes és bevégzett, mint a reformált hitet valló más országokban. Az egyház fejévé a király lett, új hitformák szabattak meg; de nem

kevesen voltak, a kiknek mind lelkök állhatatosabb volt, hogy sem véleményeiket a zsarnok intésére most fölvegyék, majd letegyék, mind a szent irásokban és egyházi történetekben való jártasságuk mélyebb, mint hogy önkényü tetszését elfogadják. Midőn a hierarchia VIII. Henrik, VI. Edwárd és Erzsébet királyné uralkodása alatt erejét megszilárdította, a Háromság hittanától idegenkedők sokan föl-áldoztattak; évkönyvünkben sokak neve jó elé, a kik csak az Atya Istent akarván imádni, végső büntetésöket lángok között vették el. Nevezetes a Bocher Joanna esete, a kinek kivégeztetése elrendelését Crammer érsek — a ki Mária királyné korában, a reformatió iránt vonzalmat tanusított s azért a pápisták kegyetlenségét tapasztalta is — a szeretetreméltó VI. Edwárd ifju királytól csikarta ki, s az szemei könyezése közt mondotta az érseknek: „E dologban egészen a te ítétedhez alkalmazkodom, neked kell e tettért Isten előtt számolnod.“ E jeles hölgy az egyszerű Istenegység hittanát fogadta el, az akkor nem régen angolul kiadott szent irásokat olvasva. Ez uj tudomány oly hirtelen terjedt el, hogy elnyomására sok és hosszas üldözés kezdődött. Legate Bertalannak, a ki I. Jakab idejében (1611.) hiteért megöletett, engesztelhetetlen ellenfelétől bizonyítvány maradt fenn élete és erkölcsi feddhetetlenségéről. Ennek és mások kegyessége és végnapjaikban hősi bátorsága, a nézők lelkét úgy meghatották, hogy később eszélyesebbnek látszott az Isten egységének állitói ellen más-képen kegyetlenkedni, hogy t i. börtönükbe bezárva, titokban veszenek el. S bár ezek erényeiről és bántalmaztatásaikról emberi följegyzés nem szól, Isten ujsa emléköket halhatatlan betűkkel tette megszenteltté, s neveiket az élet könyvébe a legfényesebben fölrajzolta.

Az anglikán egyháztól különbözőleg gondolkodók (Dissentientes) rövid diadala I. Károly halála után többnyire a vallás-szabadság javára volt, de az unitáriusoknak azzal élni nem engedtetett meg. Biddle János, az erényeiért követésre méltó férfi, a ki egy kis unitárius gyülekezetet a maga házában gyűjtött össze, a presbyteri hitvallásu theologusok gyűlölsége miatt nagy életveszélybe jutott, s miután II. Károly ősei királyi székét visszanyerte, a börtönben halt el. Azon nevezetes fordulata a közdolgoknak (Revolutio) mely III. Vilmost a királyi méltóságra emelte, a protestáns vallás alapjait megszilárdította, a senatus türelmi engedélyét, mely azon időben szabadelvűnek tartatott, minden különbözőleg gondolkozókra kiterjesztette, de az unitáriusok névszerint kizárattak belőle, sőt kevés idő mulva mostoháiban is bántak velök, mert a törvény, mely aztán, 1813. végre eltöröltetett, büntetést, fogságot és

számkivetést szabott mindazokra, a kik a Háromság bármelyik személye Istenségét tagadták. A XVII. század vége felé az Atya Isten egy Istenségét állítók között különösen két név tündökölt: Locke Jánosé, a türelem és polgári szabadság buzgó védőjéé, a ki szerencsésen munkálkodott nemcsak az emberi ész természete és művei előadásában, de az okosságnak az Isten igéje magyarázásánál törvényes jogába visszahelyezésében is. A szent irások helyesebb előadására nagy befolyással voltak ezen könyvei: A kereszténység észszerűsége („The Reasonableness of Christianity“) és Jegyzések Szent Pál leveleire („Notes on St. Paul's Epistles.“) A másik név Firmin Tamás londoni gazdag polgáré, a szegények bőkezű felsegítőjéé, a mint ezt az ő pártfogása által nagymérvben gyarapított több virágzó intézmény tanusítja. Az Isten egységéről azon időben is kemény vita folyt, s a jeles férfi segítséggel volt sok oly tudós előadás és védelem kinyomatására és kiosztására, melyek az unitárius értekezések gyűjteményeiben ma is — annyi újabb megjelent művek után — megérdemlett becsületben tartva, olvastatnak. Firmin Tamás és amaz időbeli unitáriusok közül legtöbben az anglikán egyház kötelékében maradtak, s ámbár nem a mi feladatunk a különben legjobb férfiakat megítélni, mégis igen sajnáljuk, hogy ez által az ő Istenegeység felőli bizonyágtételök sulyából sokat vesztett.

Kezdetől fogva a XVIII. század végéig az anglikán egyházban nagy számu oly theologus volt, a kik remélték, hogy a nyilvános hit formáiban (Symbolum) való ujitás (Reformatio) nem nehezen végre lesz hajtható; s bárha az egyházból nem léptek ki, de mivel azon hitformákat, melyeket közhivatalok elnyerhetése végett alá kellett írni, ismételt aláírásukkal megerősíteni nem akarták, magasb tisztességre juthatásra maguk előtt az utat elzárták. S ezek a maguk tetszése szerint minden alkalmatlanság nélkül éltek. 1710-ben azonban Whiston Vilmos, a ki nagy tudományáról, kegyességéről és egyenességéről volt híres férfi, az Istenegeység tanának védelmezéseért a cambridge-i egyetemen birt matematikai tanári tisztétől megfosztatott s a Collegiumból kiűzetett. Clarke Sámuel Háromságról irt tudós könyve sokak szemét és elméjét magára vonta, és az anglikán egyház számos követőinek elméjét az ő hitformáinak megbírlására indította. Ő az isteni tiszteletet vizsgálat alá vette s az Atyán kívül bárkit illehető minden imádást visszautasított. Ez idő óta némely unitárius társaságok mind Angliában, mind Észak-Amerikában, az ő általa megigazitott liturgiával éltek, benne néhány kisebb mó-

dosítást téve. Ez időben virágzott unitáriusok közül sehogy sem hagyandó ki Newton Izsák, a híres philosophus, a ki őszinte és alázatos keresztény volt, a szentírásnak szorgalmas olvasója; ő az Isten egységét állhatatosan vallotta és a János I. levele (I. r.) 4. versében foglalt fattyu záradékkal szemben, hasznos értekezésében védelmezte. 1771. nagyobbára az anglikán papság közül társaság alakult, mely a senatushoz többször járult azon könyörgéssel, hogy az egyházi symbolicus könyvek aláírása eltörlésével, legyen nekik szabad másokat felvenni helyettök, a mivel semmi mást nem kívánnak bebizonyítani, mint azt, hogy ők a szent írásokban hisznek. E reménytől elejtetvén, azon idő óta az anglikán egyházból és egyetemekről sok unitárius eltávozott. ¹⁾ Ezek közt nevéket a többiek felett emlékezetessé tették Wakefield, Jebb, Evanson és Disney, kik közül az első tudománya és elméje ajándékai által egész Európában ismeretes.

Különösen magára vonta az emberek elméjét Lindsey Theophil eltávozása, a ki az igazság iránti szeretetétől indítatva, a legmagasb tisztességet, a mire reménye volt, megvetve, szükölködésnek tette ki magát, s ha a körülmények úgy kívánták volna, még nagyobbat ki-

¹⁾ Az anglikán egyetemek Háromságot aláíró férfaitól, a kiket nagy iskolai és egyházi javadalmak kötnek le, nem kívánhatni, hogy közülök sokan foglalkozzanak az unitárius vallás nyomozásával, de a cambridge-iek között mégis voltak ilyenek. Ezek közül tűntek ki azon férfiak, a kik az ő tudományukért és erkölceik tisztaságaért mindig tiszteletben fognak maradni, ilyenek: Tyrwhitt Róbert A. M. és Jebb János M. P., a kik közül amaz az Isten egységét a Szűz Máriáról nevezett egyetemi templomban nyilvánosan védte, kész volt, ha szabad lett volna, a nyilvános iskolákban is védni, s első volt, a ki 1771. azon akadémiai törvénynek, hogy az akadémiai kitüntetését kérőktől a hittormák aláírását követeljék, eltörlését legelőször indítványozta; ez, t. i. Jebb János Tyrwhitt legbensőbb barátja, tisztségéről s azok javadalmairól önként lemondott, s a cambridge-ieknél a görög ujszövetségről előadást tartott, utoljára a rosszul értett vitatkozások miatt kifáradva, Londonba ment s ott orvosi gyakorlathoz kezdett. Ezeknek barátja s rokon-tudományokat kedvelő társa volt Law Edmund, carlili püspök és a cambridgi Szent Péter háza mestere, a ki metaphysikai tanulmányoknak adva magát, s mások előtt fátylaként világot, az azon időbeli angol unitáriusok előtt járt, s előbb Arianusnak hivatott, de halála előtt bizonyosan szoros értelemben vett unitárius volt. Azon időben t. i. 1787, 1788, 1789 körül a cambridge-iek közül sokan jártak e nyomon, így: Frennd Vilmos, Hammond János, Garnham Edward Robert, Dyer György. Ezek vagy írásaikban, vagy tisztességes bizonyítékok szerint az unitárius hitvallást védték, vagy minden aláírást ostromoltak s az ekklézsiáktól és javalmaktól, ugyszintén a collegiumoktól elváltak, vagy az ő collegiumaik nekik kedvező szabályai mellett saját tanulmányaikat azokban folytatni jobbnak látták.

állani is kész volt. Kevéssel azután, hogy egyházi hivataláról lemondott, az Isten tiszteletére London Essex Street nevű utcájában kápolna építtetett, s abban Lindsey a Clarke által megjobbitott isteni tiszteleti rendtartást megkezdette. Ez volt az első templom, [a mint hiszik], mely Angliában határozottan és már eredetekor az egyedül való Atya Isten imáadására rendeltetett. Nagy vagyonu, hivataluknál, helyzetöknél, a senatusban vagy törvényhozásban ékesen szólásukról híres férfiak e templomba jártak eleitől fogva és járnak ma is. Mostani lelkész ott igen tisztelendő Belsham Tamás, előbb a Kálvint követő Dissidensek akadémiájában hittanár, a kit írásai — melyekkel vagy a keresztény vallás igazságát és az unitáriusok hitét oltalmazta, vagy az atyjokfiait vak erőszakkal szidalmazó dölyföt rendreutasította, vagy azoknak, a kik a halottaktól, az őket megillető dicséretet elvonni kívánták, igyekezetét visszatartóztatta — tudósnak, világosnak és nyájasnak bizonyítanak, életének tisztasága, erkölceinek szelidsége, s szívének jóakarata pedig minden jóknak ajánlják.

d) Az unitáriusokkal rokon felekezetek.

Eddig az unitárius hitnek az anglikán egyházban való előmeneteléről volt szó. Ez egyháztól, különböző hitfelfogásuak között pedig, a melyek három felekezetre vannak oszolva, s Presbyteri, Independens és Baptista nevet viselnek, hogy a XVIII. század elején az unitárius vallás nagyobb előhaladást nem tett, azon vakmerőség okozta, melylyel a maga véleményét mindenik felekezet védi, a miket nem mintha öröklés jogán, de munka és igyekezet után birnának, főleg ha azért magukat politikai hivatalokból kizártaknak tapasztalják. A kik az anglikán egyháztól legelsőbben kezdettek külön hitnézeteket vallani [Dissentientes], csaknem mind trinitariusok voltak; sőt azon két ezer pap közül, a kik II. Károly uralkodása alatt a hit egyformaságáról hozott törvény által [The Act of Uniformity] javadalmaikból kivették, csak Manning Vilmosról bizonyos, hogy ő a Háromság tanától idegenkedett. Azon üldözés, a mit barátja, Emlyn Tamás, dublini pap e hittan felőli különböző eretnek véleménye miatt tisztársaitól szenvedett, s azon könyvek, melyekkel ügyét védte, sokak elméjét az egy igaz Istenről való tudományra vezették.

Az igazság keresésének szabadsága, az egyháztól különböző hitnézetűek közt, a Presbyterianusoktól indult ki; a kiknek mind theologusaik sokkal tudósabbak voltak, mind egyházi kormányzatuk szabadabb, mint az Independenseké és Baptistáké. Az egyházi zsiná-

tok ugyan az angol Presbyterianusok között soha sem használtak igen sokat, és már rég kimentek szokásból. Ez új tudományt közöttük terjeszteni 1718-ig nem volt gyanus, a mikor igen tisztelendő Pierce Jakab, exeteri pap, [a ki Pál apostol leveleinek Locke által elkezdett magyarázatát tudományosan nevelte] némely a nyugati presbyteriumbeli társainak türelmetlensége által kényszerítettet, a nyilván bevett háromsági hittan felőli különböző értelmét kijelenteni. Példáját sokan követték, s az egyenetlenség eltávoztatása végett a londoni dissentiens papok vallásos gyülekezetet [Concilium] tartottak, a hol száznál többen voltak jelen; abban azon törekvés, hogy a Háromság tana aláírással tartozó kötelességül kimondassék, [a mit az anglikán egyház hitcikkeinek első és második fejezete rendel], a többség által visszautasított. Ez ellenkezéssel a Pierce véleményei — a ki az Arianusok felé hajlott — nem hogy eltöröltettek volna, sőt még sokkal inkább terjedtek, s a mint lenni szokott, hogy egyik nézet a másik által nagyobb világhosszra jó, a Presbyterianusok sokkal nagyobb része Anglia nyugati grófságaiban, nem hogy az Arianismusra fektette volna hitének épületét, de sőt az unitáriusokhoz ment át. E tudománynak a Presbyterianusok között való általános elterjedését nagy mértékben segítették elé igen tisztelendő Lardner Nathan írásai, a ki az evangéliumi történetek hitelességéről irt könyvében [„Credibility of the Gospel History“] tudományának, szorgalmának és lelkülete egyenességének örök emlékét hagyta hátra; a Logos-ról irt leveleiben és a Philippibeliékhöz írott levél II. fejezete 6. verséről irt leveleiben, a szentírást meghamisítók és a kereszténység ostromlói ellen magát oly erősnek bizonyította be. Most az anglikán egyháztól különböző értelmű majdnem összes Presbyterianusok az unitáriusok hitét vallják, ha a szavakat azon értelemben vesszük, hogy azok mindazokat magukba foglalják, a kik csak az Atya Istenségét vallják.

Az angol Baptisták csaknem kezdettől fogva részben [Particuláres], vagy általánosan [Generales] ugynevezettekre oszlottak, amazok Kálvin, ezek Arminius tanait követték. Az első a Háromság tanát, az egyedüli igazhitűség [Orthodoxia] közös ismerető jelét visszautasítván, súlyos nézetkülönbségek támadtak közöttük, a miből új kiválás eredett. Nagyobb részök most unitárius hitet vall. Olyak is támadtak a particularisták között nem rég, a kik magukat Unionistáknak nevezik, s ezek Sabellius értelmében való unitáriusok. Robinson Róbert, a Baptisták legnagyobb díszé, a ki élete végén unitáriussá lett, elébb Krisztus Istensége védelmezését írta meg,

mely még ma is ama tan legerősebb védiratai közé tartozik. E férfiban valami sajtószerű ékesen szólási hatalom volt, nem az a kiművelt szónoklat, mely a hallgatók fülét csiklandoztassa, de a mely jeles mondatokkal és érzéssel volt tele, s szóval, arczkifejezéssel és kézmozdulatokkal fűszerezve, mely a legalkalmasabb volt arra, hogy a hallgatók szívét föllelkesítse azon szabadság szeretetére, melyért az övé lángolt.

Az Independensek a vallástudományban való előmenetel megakadályozására sokkal okosabb tanácsokat követtek. Társulataikat és szószékeiket az eretnokség minden neme ellen hitformák [Symbolum] felállításával és censura menydörgéseivel előrelátólag megszilárdították, a Háromság titkaiba a csecsemőket is beavatták. Községek tehát mindig ugyanazon állapotban maradt meg, de folytonos nézetkülönbségekkel és megtanult szólásformákkal, a kik a szentírás szavaival nyilván soha nem harcolnak. Utóbb ezek papjai és tudósabb községtagjai is nyilvános hitöket az unitáriussal cserélték fel. Ily módon Watts Izsák jeles költő és theologus, a kinek énekeit az Independensek és sok más keresztény gyülekezetek használják, agg korában elébbi hitnézeteitől sokban eltért.

Ezek között született s a papi szent hivatalra oktattatott a mind maga századában, mind minden más századokban híres philosophus, a nagy dicséretre méltó [LL. D.] Priestley József, a ki megismerve azon vélemények téves voltát, a melyeket neki tanítottak, az unitáriusokhoz tért át, s minden erejét arra fordította, hogy ama tévelygésekben levőket helyesebb nézetekre bírja. Senkinek inkább nem köszönhető, mint neki, hogy az egy Istenről való tudomány új fény kiárasztása által a mi időnkben napról napra inkább terjed. Mert Priestleyben sok olyan tulajdon volt, a mi őt a reformátori küldetésnek fényesen betöltésére képessé tette, s a mivel ő valóban ékeskedett: gyors felfogásu elme, a mi mindenre alkalmasnak látszott, fáradhatatlan munkásság, veszélytől meg nem rettenő szív, az igazság keresésének égő vágya, s annak, a mit az ész megtalált, előadására bámulatos ügyessége. Ellenei is megvallották, hogy ő nagy ember; a kik megismerték lelke egyenességét s jóakaratuságát, s a mi benne fő volt, ama kegyességét, mely szerint mindenét Istentől adottnak vallotta, s gondviselését nemcsak dolgainak szerencsés folyásában, de azokban is elismerte, a mik másképen történtek. Egyébiránt bárha a physika és philosophia művelésében annyi sikerrel munnkálkodott, a mennyivel a hozzá hasonlók közül senki sem, de ama csekély dicsőség által magát az ősökötől elvonatni nem engedte; mert legkedvesebb

tisztének azt tartotta, hogy védelmezze a keresztény vallás igazságát, melyet e század kétségbe von azon tévedésnél fogva, hogy minden régít hamisnak tart, és hogy azt jobban megvédelmezhesse, igyekezett azt a szent irások és keresztény régiség felőli tudományával, melylyel a legnagyobb mértékben birt, régi épségébe vissza állítani. Fáj-lalnunk kell, hogy ily jeles férfinak, a ki hazáját elméje és tudománya hírével ékesítette, azt hálátlannak kellett tapasztalnia. Megváltozván Franciaországban a dolgok állapota, Priestley méltatlanul azon bűn-nel vádoltatott, hogy Angliában új dolgokat forral, mely hir titkon elterjesztetvén, a nép dühe ellene felköltetett, a tanácsnak — melynek tiszte lett volna azt féken tartani, vagy elnézésével vagy tán épen pártolásával házát megrohanta, ajtóit feltörte, könyvtára, philosophiai eszközei, bibliai magyarázatai tűz martalékává lettek, s maga is alig tudott bántatlanul menekülni. Megértvén, hogy hijában hivatkozik a törvényekre, melyekben amugy sincs oltalom, elhatározta, hogy ön-kéntes száműzetésbe Amerikába megy. Ez 1794-ben volt, a hol néhány év mulva meghalt, ama reménynyel, a melylyel kereszténynek meg-halni illik, hazájának megbocsátva. Azt hisszük, kevesen vannak az angolok közül, a kiknek arczát azon rövid tartamu örültség most szé-gyenpirral nem önti el. Az unokák közül bizonyára senki sincs, a ki e dolgot hallva, szemlesütve ne mondja méltatlan tettnek.

Számkivetésbe menése előtt kevéssel Priestley társulatot alakított Londonban ily név alatt: „Unitárius társulat a keresztény ismeretek terjesztésére és az erény gyakorlatára könyvek kiosztása által.“ („The Unitarian Society, for promoting Christian Knowledge and the Practice of Virtue by the Distribution of Books.“) E társulatnak kettős czélja volt. E g y i k, hogy egybekötő kapcsa legyen az egyetértésnek s erejöknek egyesítésére hívja meg mindazokat, a kik hiszik: „hogy egy az Isten, egy a közbenjáró Isten és emberek között, a Jézus Krisztus.“ M á s i k, hogy a keresztény tudományról helyes tanokat tartalmazó s az erények ápolására alkalmas könyveket nyomasson és olcsó áron terjeszsze. E társulat más jótéteményei közt megemlitendő, hogy gondviselése alatt lett közzétéve az új szövetségnek Griesbach javítása szerinti fordítása (1808.), melyhez sok tudománnyal irt jegyzetek járultak, előre bocsáttatott a bibliai kritika egy átnézete, a mennyiben az az új szövetséget illeti. A társulat gondnoka most igen tiszteletreméltó Rees Tamás ur, a ki nem rég fordította angolra a valódi katekezist és jegyzeteket világosította meg. Azóta több ily társulat keletkezett az országban, elannyira, hogy azok valamelyikében minden unitárius

egyház benne van. Ezekkel nem ritkán egybekötetésbe jönnek az ugynevezett keresztény értekezések társulatai (Christian Tract Societies), melyeknek célja az, hogy inkább az erények ápolására, mintsem hittani viták támasztására irányuló könyveket terjeszsenek a tudatlanok között.

Ennek következménye, hogy a Háromság feletti vita már nem forog csak a tudósok közt, de kiterjedett a tudatlanokra is; a miből hamar kitűnt, hogy a szószéket nem kevesebbé szükség használni, mint a sajtót, s valamikép módot kell találni rá, miképen lehessen elejét venni azon roszaknak, melyeknek úgy a magán emberek, mint a társulatok ki vannak téve a régi hittani elvek elhagyása miatt. Alakult tehát 1806. egy társulat, melynek neve: Unitárius alap az unitarismus előmozdítására népszerű predikációk segítségével. (The Unitarian Fund, for the Promotion of Unitarianism by means of popular Preaching.) E társulat célja: először a szegénységgel küzdő unitárius társulatokat isteni tiszteletök folytathatásában segíteni; másodsor azon prédikátorokat, a kik az evangéliumot az unitárius hittanok értelmében a népek hirdetik, fentartani; harmadszor segélyt adni azon papoknak, a kik az unitárius hitet nyilvánosan vallva, magukat önként szegénységnek vetik alá. Ez inkább egybefűzte és megerősítette az angol unitáriusok buzgalmát, mint minden más intézmény. Ennek segítségével az evangéliumi valódi igazság — a mint az unitáriusok vélik — mindenütt hirdettetni kezdett, hiv és alkalmas Missionariusok járták be Angliát és Cambridget, Scotiát is ismét és ismét fölkeresték, a hol már most több unitárius társulat van, s az igazság terjedése nagy lendületet kapott. E társulat határozatai és iratai kezdettől fogva a közelebbi időig nagy tiszteletű Aspland Robert urra bizattak, a ki azon eklezsiának fényes nevű elnöke, melyben hajdan a nagy tiszt. Pierce és Priestley papok voltak. Helyére következett most tiszt. Fox J. Vilmos ur, az unitárius társulat papja, mely isteni tiszteletét Londonban, a tüzértelep utcza (Artillery Lane) Parliament udvarban (Parliament Court) tartja.

Hyberniát az unitárius Missionariusok még eddig nem látogatták meg. Ott sokan vannak Presbyterianusok és ariánusi hypothesisist vallók. De nem hallottuk, hogy lennének olyan nyilvános gyülekezetek, melyek oly értelemben való unitáriusok, a mint fennebb ki volt fejtve. Hybernia mind északi, mind nyugati részében kétségkívül szintugy mint Angliában sokan vannak, a kik bár egyénileg az uni-

tárius hitelvek iránt rokonszenvvel viseltetnek, mégis az ottani ekkleziákhöz csatlakoznak.

Polgári ügyekben csaknem az az unitáriusok helyzete, a mi a Dissentereké: isteni tiszteletet tartaniok szabad, a közhivatalokból egyformán ki vannak zárva, kivéve, a kik az anglikán egyházhoz csatlakoztak; senatori tisztet mindazáltal viselhetnek, s az a törvény, mely az unitáriusokra a legsúlyosabb büntetést szabta, 1813. eltöröltetett, Smith Vilmosnak, az érdeemes unitárius férfinak javaslatára, a kinek neve külföldön is nagy tiszteletben van azon munkásságért melylyel a szabadság ügyét harmincz éven át védte. De meg kell vallani, hogy azon törvény már rég elavult, s nem alkalmaztatott. Minthogy az unitárius tanuló ifjúság a hazai egyetemekre menéstől el volt zárva az által, hogy a tanulóknak kötelességévé tétetett, hogy az anglikán egyház symbolikus könyveit aláírják, az unitáriusok kényszerítve voltak maguknak önköltségükön Akadémiákat állítani. A mostaninak, a mi Yorkban van, igazgatója igen tisztelendő Wellbeloved Károly, a ki a theológiának is tanára, de a tudományt nem úgy adják elé, mint bizonyos és minden kételyen felül álló véleményeket, hanem felhozva mindazt, a mi a szentírás értelme megvilágosítására szükséges s egybehasonlítottván mindezt, a mit mindenik felekezet legtudósabb férfiai a tárgyról irtak, az egész dologról az ítélet alkotást a nemes ifjúságra bizzák. Az igazgató társai közül Turner Vilmos (A. M.-tudományok mestere) a görög és latin nyelvet s az ó- és új történelmet, Kenrick János (A. M.-tud. mestere) a matematikai tudományokat és philosophiát adja elő. Vannak az unitárius ifjak között olyak, a kik a skót akadémiákat keresik fel, vannak nem kevesen prédikátorok is, a kik a Dissentiensek közt elvégezvén az akad. tanfolyamot, véleményeiket megváltoztatva az unitáriusokhoz mentek át. Minden hónapban füzetes könyvecskék jelennek meg e czimek alatt: Theologiai és egyetemes irodalmi havi Tár („The Monthly Repository of Theology and General Literature“) és Keresztény Reformátor („The Christian Reformer“) miket az unitáriusok azon czélból adnak ki, hogy hitöket a támadók ellen védjék, a theologiai tudást mozdítsák elé, s mindent, akár hazai, akár külföldi legyen, a mi a vallásra tartozik, az olvasókkal közöljenek. Az utóbbi csekélységbe kerül s különösen a szegényebbek javára alapított.

Angliában, Skócziában és Cambridgeben több van kétszáz unitárius egyháznál. Száz év előtt egy sem volt, ötven évvel azután is kevés, a mi e nevet elfogadni kívánta. Még is abból, hogy az uni-

táriusok száma oly sok nehézség között is ennyire nevededett, nekik azon reményök támad, hogy közeledik a nap: „a mikor az Ur egy lesz, s az ő neve egyedül fog állani az egész földön.“ De egyéb bizonyossága is van az unitáriusoknak, mi ezen reményöket megerősíti. Azon tudós férfiak munkássága által, a kik vagy a szent könyvek különböző Codexeit egybegyűjtötték, vagy az azokban levő érveket kritikai vizsgálat alá vették, a dolog oda jutott, hogy az uj-szövetség szövege iránt, igazságérző és tudós férfiak között már szinte semmi nézetkülönbség sincs. Az igazság lassan és szeliden az emberek szívéhez jutván, a hamis vélemények napról-napra azoknál is inkább feledésbe mennek, a kik tévedésüket nyilván nem akarják megvallani. Végre, a mi legfontosabb, úgy látszik, hogy az emberi ész a mi időnkben saját erejét ki akarja fejteni, maga előtt új és szebb pályát készít s felséges rendeltetését betölteni el van határozva.

A fennemlített unitárius társulat (The Unitarian Fund) azon célból, hogy munkái és határozatai nyilvánosakká legyenek, e rövid Előterjesztést kiadta, s azt mindazoknak ajánlja, a kik előmozdítani törekednek azon elvek terjedését, a melyek az ő ítélete szerint a kereszténységnek s az emberek erényességének és boldogságának javára vannak és róla gondoskodnak. Nagy örömmel vette a társulat a hirt, hogy hasonló unitárius társulat Madrasban is alakult, s hogy az némelyeket az indusok közül is a bálványimádásról az egy igaz Isten tiszteletére vitt át. Nem csak ezekkel, de az észak-amerikai unitáriusokkal is levelezést folytat, kiknek száma igen nagy. Rendkívül kedvesen fogja venni, ha értesül arról, hogy így érző egyesek vagy társulatok a világ minden más részeiben is vannak, és örömmel vesz minden tudósítást, melyben számára bővebb alkalom nyílik e szellem elterjedését elősegíteni. Ily irányu tudósításoknak e czímet kérjük adatni: Rev. W. J. Fox. stb.“, a mint e czikk elején az eredeti latin idézetben látható.

JAKAB ELEK.

TANÜGYI SZEMLE.

A közoktatásügyi ministerium működése mindig élénk érdeklődéssel találkozott hazánkban, mintha ösztönszerűleg érezte volna a nemzet, hogy a regenerálás nagy munkájában ettől kell legtöbbet várnia. De érdekesítőbb várakozással évtizedek óta nem voltunk eltelve, mint éppen jelenleg. Nemcsak azért, mert a stagnálás e téren már-már kimerítette volt türelmünket, hanem, mert egy pár év óta minden irányban kecsegtető ígéretek, sőt kezdeményezések tétettek, a melyek beváltása újabb lendületet adni van hivatva az alsóbb és felsőbb iskolázás terén, s orvosolhat sok olyan bajokat, a melyek nyomasztólag nehezettek a tanügy munkásainak nagy részére.

Az egyetemi ügyek reformját a leczképénz rendezésével kezdte meg a minister, még pedig kísérletképen először csak a budapesti egyetemen, hol különösen némely jogi és orvosi tanszékek ilynemű jövedelme sokszorosan fölülmulta a rendes fizetést és igen nagy különbségeket hozott létre a tanári kar anyagi helyzetében. És e helyzetben nemcsak személyi sérelem rejlett, hanem némelyek a tanári és hallgató közti viszony eszményi tisztaságát is féltették s a tudományszakok egyenjogúságának megromlását látták. Utóbbi években azért az országgyűlés költségvetési tárgyalásánál rendesen megújult a támadás e rendszer ellen, — s így a minister valóban a közvéleménynek hódolt, midőn a rendezést a jelen tanévre életbeléptette. Alap gondolata e rendezésnek az, hogy a leczképénzek az egyetem jövedelmét képezik s abból rangfokozatuk és munkájuk szerint az összes tanárok arányosan részesülnek.

A középtanodáknál a görög nyelv fakultatív tantárggyá tétetett, minek berendezéséről e folyóiratban már megemlékeztünk. Az erre vonatkozó törvénynyel szemben a felekezeti középtanodák nagy része várakozó állásba helyezkedett. Az unitárius tanintézetek azonban azt már a jelen tanévvel életbeléptették s e részben csatlakoztak az államiakhoz.

A minister ismételt nyilatkozatot tett az egységes középiskola megvalósítására irányuló szándékáról s kilátásba helyezte az erre vonatkozó törvényjavaslat mielőbbi előterjesztését. Hogy a közvélemény erre is úgy meg volna érve, mint a görögnyelv tanításának rendezésére, nem mondhatjuk; sőt valószínű, hogy a szétágazó vélemények e kérdés körül nagyobb küzdelemre kelnek. Tervezi-e a minister ez ügyben a szakkörök véleményét előzetesen meghallgatni, még eddig nem tudható; de hogy az idevonatkozó törvényjavaslat

országgyűlési tárgyalását egy enquette előzze meg és vezesse be, azt mindenesetre kívánatosnak tartjuk, hogy a nagy közönség s maguk a törvényhozók is szakszerű tájékozást nyerjenek a kérdéstről. Tudjuk ugyan, hogy enquettekben egyértelmű megállapodás létrejönni nem szokott, sőt az ellenvélemények itt még élesebbé lesznek; de a nemzet köznevelési érdekeit képviselő ezen vélemények egyeztetése aztán a kormány és törvényhozás feladata. A humanizmus és realismus harczát az élet ugy is vivja, meg kell azzal küzdenie az iskolának is. Véleményünk szerint nem választhatjuk egyiket is a másik nélkül. Sőt, hogy az elválás, a két irány eltávozása egymástól káros szélsőségbe, egyoldalúságba ne vezessen, mi is úgy hisszük, az egységes középiskola óvhat meg ettől legbiztosabban.

Feltétlen pártolást és elismerést érdemel s arra számíthat is ministerünk azon terve, hogy a felekezeti s másnemű középiskolák tanárai is felvétessenek az állami nyugdíjintézetbe. Ez lenne legméltóbb betetőzése azon áldozatoknak, melyeket az állam a kedvezőtlenebb anyagi helyzetben levő egyházi középiskolák törvényszerű berendezésére fordít. Sőt e nélkül az ilyen segélyezett tanintézetek tanártestületében bizonyos egyenlőtlenség s könnyen egyenletlenség származnék, miután az egyik rész jövője kevésbé lenne biztosítva, mint a másiké. Különben is a felekezeti tanárok a hazai közmivelődés munkájában ép oly érdemes tényezők, mint az államiak, sőt történelmi multjok és számuknál fogva a méltánylás magasabb fokára is igényt tarthatnak. Méltó tehát, hogy küzdelemteljes pályájok és nélkülözéseik után egyszer már nyugodtan tekinthessenek jövőjükre s annyival nagyobb odaadással szentelhessék magukat hivatásuknak. Az állam és egyház csak erkölcsi tartozását rója le a feladat kedvező megoldásában. Ohajtjuk, hogy fenkölt szellemű ministerünk e humánus és hazafias törekvése mihamarább valósuljon. Kivánnunk kell ezt azon magasabb szempontból is, hogy állami és felekezeti tanáraink solidaritása ez által is fokoztassék s főkép nemzetiségi tanintézeteink az állami életbe, annak szellemébe a hazafias feladatok és törekvések érdekközösségébe e köteléknél fogva jobban bevonassanak. Magyarországnak állampolitikai érdekében áll az ilyen kötelékek szaporítása. Vajha ezek közé sorozhatnók egyszer a papság állami fizetésének rendszerét is, a mi kiszámíthatatlan haszonnal járna a nemzeti állam fejlődésére nézve.

Rendkívül élénk tevékenységet tanusít közoktatásügyi kormányunk a népnevelés körében. Itt a kisdédóvó-törvényjavaslat már készen várja az országgyűlés tárgyalását. E törvényáldásaiban nem fog ugyan ez idő szerint az egész nemzet részesülni, mert kisdédóvó-intézetek állítására csak a törvényhatósági joggal bíró városok, megyei székhelyek s legalább husz ezer forint állami adót fizető községek lesznek kötelezve; de így is nagy haladás lesz az ezen a téren, midőn kisdédóvó intézeteink jelenlegi (644) száma egyszerre egy pár ezerre felemelkedik s ezekben és a kisebb községek nyári menedékházaiiban egy nehány százezer 3—6 éves kora kis gyermek részesül törvényesen szabályozott testi és lelki gondozásban. Köz-

egészségügyi, közgazdasági és iskolázási tekintetben egyformán előhaladásunk egyik tényezője lesz e törvény s valószínű, hogy a nálunk oly nagy mérvű gyermekhalandóság is csökkenni fog annak nyomában s így a nemzeti gyarodást ez irányban is előmozdítandja.

A néptanítók helyzetének javítására két nevezetes törvényjavaslat készül. Az egyik, a nyugdíj-törvény revisioja, nemsokára az országgyűlés elé lesz terjesztve, — s célja az, hogy a munkaképtelenné vált tanítók s majd azok maradékai a már hét millió fölülálló nyugdíjalapból az eddiginél kedvezőbb ellátást nyerjenek. Valószínűnek látszik, hogy a teljes szolgálati idő (most 40 év) lejobb szállítatik, a befizetési járulékok apasztatnak s a tanító-özvegyek és árvák az 1881 évi XI. t.-cz. elveinek alkalmazását fogják megnyerni.

A másik törvényjavaslat az összes néptanítók, tehát a felekezetieknek is fizetés-minimumát fogja szabályozni. Legalább 300 forintot kellend e szerint minden tanítónak fizetésül — még pedig tiszta pénzben — kapnia. Az állam hozzájárulása nélkül e rendezés, természetesen, lehetetlen lenne. Mintegy évi 7—800.000 forintra számitatik e járulékok, miért viszonzásul az állam nagyobb mérvű befolyása követeltetnék a felekezeti iskolákra. Mekkora lesz e követelés és mekkora lesz a vonakodás az egyházak részéről ezzel szemben, még csak ezután tűnik ki. De ha mindig és minden bajban az államra szoktunk appellálni, s ha a nemzetiségek a világgal azt szeretnék elhíttetni, hogy ők a magyar állam mostoha gyermekei, lehetlenségnek tartjuk a felajánlandó segély visszautasítását; mert a negyven-ötven s egy- és kétszáz forint fizetésű tanítók százaai és ezrei kezéből legalább azt a száraz kenyeret kicsavarni kinek lenne elég bátorsága?! Bizonytal nem lesz senkinek. Aztán nem is csupán arról van itt szó, hogy azok a szegény tanítók éhen ne halljanak, hanem főképp arról, hogy az állás anyagi és erkölcsi tekintélye emeltetvén, a hozzá fűzött feladatok tökéletesebb végrehajtására hova-tovább alkalmasabb erők biztosittassanak. S hogy e készülő törvény a hazai népnevelés fokozásában a 1868 évi XXXVIII. és 1875 évi XXXII. t.cz. hatásával egyenrangú lesz, azt egészen biztosra megjósolhatjuk.

A közoktatásügyi kormány a felsoroltakból láthatólag is sok olyan dolog előkészítésével foglalkozik, a melyek az egyházakat közelről érintik és intézkedéseiben azon intentio ismerhető fel, hogy az egyházakkal karöltve haladjon kitűzött céljai felé. Nem is lehet ez másképp Magyarországon, hol az önállóság még sokkal fiatalabb, sem-hogy az állami ezerágu berendezkedés mellett a nemzet a közoktatás terheit az egyházak mellőzésével megbirhatná.

A tanügyi reformok közé tartozik az országos közoktatási tanács újjászervezése is. E testület jövőre is megmarad a ministerium véleményező közegének, de részt fog venni az iskolák fölötti felügyeletben is. Tagjainak száma 36 lesz, kik közül hatot — az elnökség tagjait — a felség, harminczat pedig a minister nevez ki hat évre. Ez utóbbiak felerészben három évenként kisorsoltatnak. A tanács kebelében két tudomány-osztály (nyelvészet-történelmi és nyelvnyiség-tan-természettudományi) s két iskolai szakosztály (középiszkolai

és népiskolai) szerveztetik. Mindenik osztály élén egy-egy alelnök áll s mindeniknek állandó előadója lesz. A tankönyv-bírálat jövőben is egyik feladata lesz a tanácsnak, de bírálatra a tanácson kívül állók is meghívatnak, főképp azon iskola-nem körében működő tanferfiak közül, melynek számára a könyv készült és a bírálat névaláírással közöltetik a szerzővel. E szervezet 1891. elején fog életbelépni.

Hogy e külső ügyek mellett kormányunknak az iskolák szellemi életével is foglalkoznia kell, az együtt jár részint a középiskolát illető terveivel, részint a népiskolánál előtérbe nyomult azon tapasztalattal, hogy annak jelenlegi fejlettségi foka és az elébe tűzött tanczél között igen nagy a távolság s így nehéz dolog követeléseink igazságos mértékét felállítani és az elért eredményből országosan egyenletes mérleget csinálni. E tapasztalat a tanterv reviziójának szükségességére vezet. Főképp az osztatlan népiskola tantervét kell egy elérhető minimumra redukálni, a mely eszmét a bátor kezdeményezésre kész miniszter már magáévá tette s így a kivitelt elé teljes reménnyel nézhetünk.

Egyházunk kebelében is figyelemre méltó törekvések nyilvánulnak a tanügy fejlesztése körül. Hogy kolozsvári főtanodánk a törvény és mindnyájunk kívánalmainak megfelelő berendezést nyerjen, egyházunk még a múlt évben elhatározta volt az állam segély igénybevételét. A tárgyalások odáig haladtak, hogy a szerződés ez iránt már létrejöttek tekinthető s életbeléptetését a jövő tanévre várjuk. E szerint az állam építkezésekre (alkalmas tantermek előállítására) 20.000 forintot s évi segélyképpen 7700 forintot ad. Ennek fejében a miniszter öt rendes tanári szék betöltését gyakorolja¹⁾ Az egyház maga szintén annyit és egy vagy két segédtanári széket tart fenn s ezer forintot fordít évenként tanszerekre. A tanári javadalmak ezer forint fizetés és háromszáz forint lakpénzben vannak megállapítva. Bármily szembetűnő üdvös haladás lesz is ez a korábbi állapothoz képest, látni való, hogy a tanárok anyagi helyzetének további javítása az egyháznak még jövőre is komoly gondjai közé számítandó, mert a középtanodai tanári fizetést már ma 1200 forinton alul és ötödéves korpótlék nélkül még mindig csak átmeneti helyzetnek kell tekintenünk. Hanem az eddigihez mért e kedvezőbb pontról, a hova eljutnunk sikerült, már mindenesetre bizalommal tekinthetünk a jövőbe.

A székely-kereszturi öt osztályu gymnasium ügye, mely az utóbbi években szigorú követelések ostromával küzdött, hasonlóan kedvező megoldás felé közeleg. A közönség áldozatkészsége s különösen egy nemes hitrokon nagylelkű megjelenése lehetővé teszi a kormány által föltétlenül követelt hatodik tanárszék betöltését a jövő tanévre. Sőt a székely unitáriusok el nem alvó vágyának, a hatodik osztály megnyitásának teljesülése is immár láttávalba jött. Csak gondoskodjanak aztán az intézet közvetlen érdekeltjei és barátai, hogy a növendékek létszámával kétséget kizárólag bebi-

¹⁾ E tanárok is, a mennyiben pályázó akad, egyházunk hivei közül alkalmaztatnak.

zonyitva legyen a továbbfejlesztés szükséges volta. Az egyházra így is, úgy is azon elodázhatlan nagy gond nehezedik, hogy itteni tanerőink javadalmát is a tisztességes megélhetés mértékéig felemelje. Bízunk a gondviselésben, hogy e nagy szükségben is segítségére jó a hozzá tántorithatatlanul ragaszkodó hívőknek.

A népnevelés terén egyházunk nem áll ugyan rosszul, még is sajnos helyzetbe kezd sodortatni. Népiskoláinak nagy részét, még pedig kevés kivétellel a javát, községi vagy állami iskolák állíthatása érdekében feladta. Ez utóbbiak fejlesztésében azonban utóbbi időben szünetelés volt. Nincs elegendő épület a tankötelesek befogadására s így az iskolába járás az ilyen helyeken nagyon hiányos. A tankötelezettség végrehajtását ezen körülmények között nehezzé lett szorgalmazni. Az ez iránti kötelesség is az egyházzal az iskolával együtt átszállott más hatóságokra. S az eredmény az, hogy a legutóbbi miniszteri jelentés aztán reánk nézve hátrányos adatokat tartalmaz. Míg ugyanis a tanköteles gyermekeknek országosan 81·65%-a járt a múlt évben iskolába s ez átlagot az ágostaiak és róm. katolikusok 6- s a helvét hitűek 3%-kal múlták fölül, addig az izraeliták egygyel; az unitáriusok több mint hárommal maradtak azok alul s utánuk csak a gör. keletiek állanak 68- és a gör. katolikusok 63%-jokkal. Ez a viszony nem volt mindig ilyen. Érdeklünkben áll utánlátni, hogy az ismét megjavuljon s legalább is az országos átlagon ne maradjunk alul.

KOZMA FERENCZ.

PÁRISI LEVÉL.

PÁRIS, 1890. nov.

(Schéerer Edmund: írta Gréard, a francia akadémia tagja. 1 kötet. —
. A szabadelvű evangélikusok felolvasásai.)

Csak pár héttel ezelőtt jelent meg a fennebb címzett könyv; bizonyos nyugtalansággal várták mindazok, kik Schéerert ismerték, mind pedig azok, kik Gréardot ismerik. Mindnyájan úgy vélték, hogy a könyv méltó lesz mind tárgyához, mind szerzőjéhez. A közzvárazás bételjesedett. Nem ismerek ennél a könyvnél lélektani és erkölcsi tekintetben érdekesebbet az év folytán megjelent könyvek közt. Egyébaránt is Gréard ur nem közönséges ember: az akadémianak tagja, a francia egyetem aligazgatója; e mellett mély elméjü bölcész, egyike legjobb írónknak. Schéerer, a ki ismerte, irodalmi egyik dolgozatában nagy magasztalással szól róla. Oly hatalmas egyéniséget, a minő Schéerer volt, tanulmányozni megérdemelte, s őt méltó módon mutatni bé a nagy közönségnek, nem könnyü dolog volt. Nagy értelmi műveltséghez szives jóindulatnak is kellett csatlakozni, hogy Schéerert heves, zaklatott természetével, mysticizmusával és kételyeivel, fájdalmas küzdelmeivel és skepticizmusával meg lehessen érteni. Gréard megértette sok gyöngédséggel és őszinteséggel értelmezte s mély rokonszenvvel mutatta be a nagy közönségnek.

„Gréard eleve megismerteti könyvének célját az által, hogy feltünteti, hogy miben áll a Schéerer életének és munkásságának a becse: e tekintetben ezt mondja: Schéerer bírálatának hatásánál, valamint hatalmas kiváló tehetségénél fogva azon kevesek közé tartozik, a kik bizonyítékokat szolgáltatnak az utókornak azon válságozról, melyeken a gondolkozásmód a tizenkilencedik százban átment. A tudományok minden ágában, a theologiai, bölcselemi, történelmi stb. kérdésekkel foglalkozott, s mindenikkel úgy, hogy a vizsgálódást mindaddig folytatta, míg azzal, ha nem is megnyugtatta, de lecsendesedve hagyhatott fel. Azonban az általa vizsgált különböző tárgyak között a legmagasztosabb ő maga; éppen az ő szellemét kísértjük megismertetni.“

Gréard ur egy lépésnyire sem tért el e lélektani életirat azon céljától, hogy kidomborítsa a szellemét annak a kitünő embernek, a kinek értelmi és erkölcsi életének drámáját elemezi. És minő tragikus volt a gondolkodásnak e küzdelme és válságai Schéerernél —

mondja Gréard. Életének első felét, mely vallásos hit, szigorú, alkudni nem akaró orthodoxia jellemzi. Szerénce a vallás mindenek felett és minden előtt egy természetfeletti oly hatalom hívésében állott, melyen minden alapul, és a melytől minden függ. Gréard könyvének felerésében a Schéerer gondolkozása e phasisának tárgyalásával foglalkozik. Angliában látjuk, hol kora ifjúságában — mert még nem volt 20 éves — lelkesültséggel, szenvedélyvel ragaszkodott ahhoz, a mit maga ébredésnek nevezett el; ekkor történt az, a mit ön-maga szabatosan, röviden ezzel jelzett: *conver tál t a m*. Ez exáltalt vallásos érzület hatása alatt irt egy éneket, mely ma is meg van a francia reformátusok énekes könyvében. Ez a *conversia* arról is emlékeztet, hogy víziók kísérték, miként ezt maga Schéerer bevallja, a minek Gréard hiteles bizonyítékát találta. Schéerer egy jegyzék csomagában, melynek czime: a *J. C. látogatásai*, hol maga ezt írja: „Jól éreztem, hogy nekem hiányzik valami, tudnom kellett volna, hogy mi hiányzik. Nem megmondottad-e? Nem lakoztál e már egyszer bennem? Ez előtt három évvel három napig lakoztál nálam, s életem egészen megváltozott.“ Schéerernek e misticismusa csodálatosképpen hasonlít a középkor oktalan mistikusainak eszméjéhez, de ennek segélyével megérthetjük, hogy ez a kiváló szellem gondolkodásmódjában hova juthatott. Könnyen átláthatjuk, hogy a gondolkozás folytonos nyakas munkálkodása folytán az a hatalom, a melyen a hit alapult, kétséssé vált s csakhamar megtagadtatott, az egész vallásos hit halomra dűlt. Schéerer kérlelhetlen dialectikával éppen oly buzgalommal rombolta szét darabonként ifjúságának hitét, mint a minő szenvedélyvel ápolta azt egykoron lángoló szívében. Gréard ur igen találóan így írja meg Schéerer gondolkozásának e válságát:

„Maga Schéerer ezt írja egy levelében: a hitváltoztatás határozó pillanat az ember életében, mert abból ki lehet magyarázni mind azt, a mi addig vele történt, s néha azt is, hogy mi fog békövetkezni. Ez az értelmezés reá teljesen talál. Ha a dolognak csak külszínét nézzük, a legkülönösebb ellenmondásnak találjuk azt a lélektani fejlődést, mely exáltalt hitből indulva ki, határozott scepticismusra jutott. Egyfelől bizalomteljes szelid odaadás, másfelől a bírálat szilárdsága, szigorúsága és hajlíthatatlan határozottság látszik. Ha a tényeket közelebbről s egymáshoz való viszonyaikban vizsgáljuk, a Schéerernél mutatkozó ellentéteket megmagyarázhatjuk, igazolhatjuk, mert szellemének alapvonásán a logikai következetességen alapulnak.“

Ez teljesen igaz: az az ellentét, mely az ő szellemi életében a vizsgálódások és küzdelmek közben kifejlődött, csak külső, látszólagos, alapjában a logika és gondolat egységes egész. Nem akarom ezzel azt állítani, hogy a kiindulási pont helyes; csak azt, a mit nem lehet elvitatni, hogy ez az egész szellemi élet az igazság szívós keresésében állott. Es Schéerer miután az igazságot — hogy úgy szóljak — igen tárgyilagossá tette, meglehet, hogy abból igen subjectiv személyes dolgot csinált. Innen származtak értelmi és erkölcsi gyötrődései. De szakítsuk meg elméledésünket s térjünk vissza Gréard érdekes

könyvéhez, melyben Schéerert válságos ponton mutatja fel, midőn a *La critique de la foi* — a hit bírálása — czimű híres levelei megjelentek, a melyekben a tekintélynek a hit dolgában való létezését kereken tagadja. Ezeket a leveleket más levél sorozat követte, *Lettres à mon curé* = papomhoz irt levelek, melyekben ismét felveszi a tárgyat s le is jártatja. Ezek után következtek a bűn és a természetfeletről szóló tanulmányok, melyekben fiatalkori hitét egészen elveti, ezen válságot a Hegel és hegelismusról való tanulmány teszi érdekessé. Ezt a tanulmányt egy egyéni hitvallással zárja be, a mely nagyszerű, de egyszersmind kínzó, a lélek mélyébe hat, de egyszersmind megborzasztja azt. Ugy látszik, hogy ettől kezdve az eddig háborgó lélek lecsendesedett. Schéerer életének utolsó felében kizárólag irodalmi és politikai tanulmányokra adta magát. Itt Gréard igen helyesen itéli meg Scherer új munka körében kifejtett értelmi tevékenységét. Meg kell mondanom, miszerént nem igen hiszi, hogy Schéerer egészen lecsillapult volna, a mi kitetszik Schéerer irodalmi bírálataira vonatkozó ezen megjegyzéséből: „Mikor az ember azt hitte, hogy a szerző teljesen nyugodt, látja, hogy a háborgás mégis meg van szive mélyében és a nyugtalanság mégis meg van, mint azok a homlások, melyeket a dagály elfed, de a melyek az apálylyal ismét megjelennek.“ Azoknak, kik Schéerert élete utolsó szakácan ismerték, véleménye szerint, nála a küzdelem mindvégig meg volt.

Gréard könyve azok közé tartozik, melyeket bajos részletesen ismertetni, mert eleitől végig egyaránt érdekes; ezért csak azt a kérést akarom felmutatni, melyet ő életirati, vagy miként kezdetben mondtam volt, lelkületi ismertetése után mesteri kézzel mutat fel, ily módon: „Mindnyájunkban két ember van, egyik, a melyet örököltünk, a másik, melyet magunk teremtettünk; mindnyájan kötelesek vagyunk érzelmeinknek és józanokosságunknak engedelmessékedni. A két ember Schéererben sokáig megvállva levén, végre is harczra keltek. És éppen ez a koronként változó, de folytonos küzdelem teszi az ő életét kiválóan érdekessé. Mint ábrándozó és okoskodó, mint vitatkozó és mystikus, mint positiv és együgyű, mint felületes és hatalmas, mint Hegel lelkesült tanítványa és Lamartine érzékeny bámulója, Schéerer szerette semmisnek tekinteni minden érvelést, a magáét, mint másokét; és büszkén megalégedett, a mikor, a szokás és értelmezés elégtelenségét látta, és mikor látta, hogy az emberi értelem miként hunyázkodik meg a tudomány czáfolhatatlan felfedezései előtt.

„És midőn az általa csinált romok nyomását érezte, egy szóval, egy sohajjal, egy megbánással egyszerre felemelkedett, mint a mesebeli halálban megsebesített madár, hogy a magos, tiszta etherben haljon meg. Tántoríthatlanul ragaszkodva következtetéseihez, melyeket megállapított, nem tagadva meg értelmének kérelhetetlen munkálkodását, ha le is rontotta ifjúkori hitének tételeit; nem tagadta meg annak inspirációját és emlékeit. Elmondhatta, hogy soha sem kereste a feltünést, csak önbecsülésére tartott sokat. Mikor 1860-ban Mer-

la n g e s czimű könyvét kiadta, maga írta, szeretném, hogy sirkövemre Szent Mártonnak e szavai irassanak: az élet azért adatott nekünk, hogy annak minden perczen egy parányi igazságot vásároljunk! Bizonyos, hogy én nem tartozom azok közé, kik életöket így használták fel, s mégis bátorodom magam iránt erről bizonyosságot tenni, mert én így fogtam fel az életet. Valójában joga volt magáról e bizonyosságot tenni, kivált élete utolsó szakában. Ez volt az a nemes szent eszmély, mely felé ő válságok és veszélyek közt törekedett. Érzelmeinek nemessége, okoskodásának merészsége, egyszerűsége és igazságossága okán Schérer méltán helyet foglal a nagy gondolkozók családjában, azok közt, a kiket nagy őszintéknek nevezett.“

Bár hiányos ez ismertetés, melyet Gréard ur könyvéről ezekben nyújtottam, mégis szeretem hinni, elégséges annak megértésére, hogy a könyv hogyan kelthetett oly érdekeltséget Franciaországban. Az ember, a kinek életiratát ecseteli, nagy tiszteletben állott nemcsak nálunk, hanem a külföldön is, a nagy érdekeltség ebből is magyarázható. Az ember, ki ez életiratot megírta, annyira megszoktatott ítéletei alaposságához, gondolatai mélységéhez, bájos előadásához, hogy csak kiváló munkára számíthattunk; a milyen is valósággal. — Önök tudják már, hogy az orthodoxok és szabadelvűek közt történt meghasonlás óta ez utóbbiak évi konferenciáikat mindig megtartják egyszer egyik, máskor más városban. Ez évben Vauvert városban, Gard megyében tartották. Ez évben népesebb volt, mint bármikor; ugyanis 40 pap, s ugyanannyi világi pap jelent meg. Három év óta a tárgyalásnak igen előnyös módját veszik gyakorlatba; nem a tárgyalandó kérdést és az előadót jelölik, hanem azt is, hogy ki bírálja meg az előadást. Ezen jó intézkedés nyomán, ugyanazon kérdéstről két, egymást kiegészítő előadás tartatik.

Két tárgy volt napi renden; az egyik az akarat szerepe a hit dolgában; erről Chabas pap olvasott fel, nem mondom el azt a sok jót és szépet, a melyet én Chabas urról gondolok; élénk értelmi tehetségére, gondolatai mélységére egyike legjelesebb ifju papjainknak; e kérdést bámulandó emelkedettséggel, tudománnyal és érdekeltséggel tárgyalta.

Meg kell azonban jegyezmem, miszerint nekem ugy tetszik, hogy igen leszállította a józanokosság szerepét; attól tartok, hogy a vallás mythicus része igen elragadta. Annyi igaz, hogy a mystikus elem, a tiszta érzelem felé vonzódik; nem vonakodik kimondani, hogy mindenek előtt hinni kell s csak arról birunk biztos tudomással, a mire erkölesi tudatunk kötelez. Ezen nézet ellen sok mindent lehetne felhozni; de nem czélom a Chabas ur felolvasásában előadott eszmékről vitatkozni; — annyival kevésbé, mert tiszt. — Enjalbert ur világosan és szellemesen megtette, midőn bírálatában a józanokosság szerepét nagyon kiemelte; több szónok vett részt a vitában, hogy szorosan megjelöljék a tisztán tudományos vizsgálódás és a istzta erkölesi érzület hatásait. Azon számos elmélkedések közt, melyeket a felolvasás az emberben felkelt, jelezni kívánom azt, hogy a szentkönyvekkel szemben is soha sem szabad lemondanunk a történelmi

birálat jogáról. Végül még azt jegyzem meg, hogy a felolvasó nem foglalkozott szorosán a napi renden levő tárggyal; dolgozata kétségkívül jeles, de nem a kérdéstről beszélt.

A másik kérdés az volt, hogy a hivek miért nem járnak az isteni tiszteletekre? Ezt a kérdést Combet pap tárgyalta. Fájdalom, való az a tény, hogy az emberek nem járnak templomba, legalább Franciaországban nem. Igen természetes tehát, hogy fel kellett tenni a kérdést, hogy templomaink miért üresek?

Combet ur néhány lapot irt a kérdéstről tapogatódzólag, s egyszersmind némi búskomolysággal. Azt az egyet vitatta különösen, hogy a vallás divatezikk lett, vagy mint mondja, a vallástalanság lett divatossá; lekaczagják, a ki azt mondja, hogy a vallásos gyakorlat szükséges az embernek. Ehez sorozza a protestans isteni tisztelet ridegségét, mely hasonlóan ok lenne, hogy az emberek nem járnak templomba; azt is gondolja, hogy a papok nem hirdetik eléggé, hogy minden keresztény embernek kötelessége templomba járni, végül azt véli, hogy a francia protestantizmusban levő meghasonlás is oka a templomkerülésnek. Tiszt. Grotz ur volt kijelölve, hogy feleljen Combet felolvasására; mesteri módon megfelelt megbízatásának egy erélyes, szabatos logikai második felolvasásban, sikerülten kiegészítvén Combet tételeit. Az egész gyülekezet egyetértését kiérdemelte. Ugy látszik, hogy tulajdonképpen a vallás ügyében mutatkozó közömbösséget akarta tárgyalni. Az előadó által elészámlált okokhoz hozzáadta még a politikai viszonyokat, az olcsó sajtót, a korcsomákat, az alkoholt és a népiskolákban a gyermekeknek adott felületes oktatást, valamint a hittagadó socialistikus elveket. A két felolvasás és az azokat követett vita után elmondhatjuk, hogy a kérdés a lehető legjobb módon tárgyalatott.

Legyen szabad itt előadnom hosszas tapasztalaton alapuló saját nézetemet is. Először is nekem úgy tetszik, hogy az elészámlált okok nem birnak azon fontossággal, melyet azoknak tulajdonitnak, milynek például a protestans isteni tisztelet ridegsége, az alkohol stb. Egyik fő ok, melyet a felolvasók nem említettek, a kath. szellemnek erkölcsrontó befolyása, mely Franciaországban jelentékeny szerepet játszik és a mely a protestáns kisebbséget nyomja példázással, szóval és a teljes közömbösséggel. A katolikusok nagy része gúnyolódik papjával, vallásával s nem jár templomba és ez nagyobb hatással van, mintsem gondolnók azokra a kevésbé határozott protestánsokra, a kik katolikusok közt élnek, a kik nem is kicsinylik a vallásokat, de megtanulják elhanyagolni az isteni tiszteletet. Annyi bizonyos, hogy a vallás iránt való közönyösségnek kiváló oka a népiskolai oktatás felületes volta. Ez a tanítás annyival felületesebb, mert abból egészen kizárták a vallásos elemet. Sőt némely helyen vallásellenes irányban vezették a tanítást. A közoktatási miniszter többször volt kénytelen tanítókat kötelességeikre figyelmeztetni. Ma már jelentékeny javulás mutatkozik e tekintetben s némi jelek arra mutatnak, hogy a vallást és erkölcsöket illetőleg komoly áramlat indult meg. Ugy látszik, hogy a veszedelmes olcsó sajtó is tisztességesebb kezdett lenni. De

visszatérek a Vauverti conferentiára. A belmissio munkálkodásáról szóló jelentés szerint az ügy előnyösen halad előre. A vagyoni állapot kielégítő; de a Protestáns család című néplap nem fedezi a költségeket, mert nagyon sok példányt kell ingyen adni.

Meg kell még említenem, hogy a szokásos prédikációt ez évben Bordage pap tartotta, kit a múlt évben Nimesben erre kijelöltek volt. Bordage Franciaországban egyike a legjobb fiatal papoknak, szent leckéje volt: „Kelj fel és járj.“ A nagy templomot zsufolásig megtöltött hallgatóságot emelkedett módon, evangéliumi lelkesültséggel iparkodott meggyőzni, hogy a jövő iránt nem kell kétségbe esni, sőt ellenkezőleg, meg kell látnunk azokat a jeleket, melyek az Isten országa megalapítására munkáló tevékenység megújulását jelzik. Az egyházi beszéd nagy hatást tett a népes gyülekezetre.

A következő évi gyűlésre ez a két tárgy tüzetett ki: 1. Korunk atheizmusának ismertető vonása. 2. Szent Pál evangéliumi működése összehasonlítva a miénkkel.

CHARRAUD D.

NEVELÉSTUDOMÁNY.

Jórendin elmondtam már másutt is, de itt is helyén látom ismételni egy kis történetet saját tapasztalásomból. Egy mivelte úri-asszonynak mintegy tiz éves kora leánya lévén, ennek jó móddal leendő nevelése sok gondot adott neki. Megszólita, nem tudnék én neki valami derék könyvet adni, mely utasítsa anyai kötelessége teljesítésében? Jobbnál-jobbak vannak, felelém, hanem szerencsémre egy nagyon jeles munka van éppen kezemnél, egy „értekezés a nők neveléséről“¹⁾, azzal szolgálhatok. Oda is adám a könyvet az urnőnek, és bizonyos idő múlva tudakozám tőle, vette-é hasznát? Szerette nagyon — mondá — csakhogy az ő szükségét nem elégítette ki, mert ő oly tetties útasításokat kíván, melyek adott esetekben megtanítsák, mi tévő vagy mondó legyen. Probáltam megmagyarázni, hogy „szakács-könyvet, vagy pharmacopoeát, sőt számtant is lehet az ő követelése szerint készíteni, de tudomány-könyvet nem szoktak és nem lehet. A tudomány előadásának az a lényege, hogy elveket fejt ki és szerkeszt, melyeknek alkalmazása a tudományt megtanult egyén ítélő teltségére van bízva.“

Vette-é több hasznát a tisztelt asszonyság magyarázatomnak, mint a könyvnek, nem bírom megmondani; de ajánlom figyelmébe mindazoknak, kik a Felméry „Neveléstudományát“²⁾ vagy már birják vagy megszerzik.

A theoria és praxis (elmélet és cselekvés)³⁾ közti viszony és különbség ismerését olvasóimnál feltéve, csak annyi mondani valóm van az idézett könyvről, hogy az illető tudomány s alkalmazása elveit oly szép és felfogható rendszerben összeállítva alig kaphatja meg egy könyvben a paedagogia egész irodalmában, melyet hogy a szerző ismer, forrásainak előrebocsátott névsora s hogy tanulmányozta, könyvének egész tartalma bizonyítja.

A fölebbi figyeltetés a könyü⁴⁾ hasznóvételének két főmozzanát tüzi ki: 1) hogy az elveket le- és összehozatalok (deductió,

1) Mme. Rémusat. Essai sur l'éducation des femmes. Paris, 1824. s azóta többször.

2) A Neveléstudomány kézikönyve. Irta Felméry Lajos. 2-dik kiadás. Kolozsvárt, 1890. 8.

3) Praxis, görög szó. A. m. actio, factum, res, negotium. (R. Stephanus. Thes. L. Gr.) szerencsétlenebb gondolat nem lehet, mint az, hogy „gyakorlat“-nak ferdítették.

4) „Könyü“ és ragozásokban s összetételekben mássalhangzó előtt „köny“ a nevezője ezeknek könyvet, könyvek, könyvért, könyvem, könyvünk, melyekben a *v* csak járuló betű.

inductio) állványaitól megszabadítva állítsa tisztán maga elé, vegye észébe; 2) hogy alkalmazásukat a gyermek egyéniségéhez és a körülményekhez képest gondos, szemes, elfogulatlan józanítélettel hajtsa végre. Szóval oly könyvről van szó, melynek tartalmáról tartósan gondoskodni is kell, a melyet nem szükség mint egy szótárt vagy közhasznú Ismeretek Tárát (Conversations-Lexicon) alkalmi belénézés végett tartogatni, de nem is elég bármi figyelemmel s érdeklélssel elolvasni.

Már pedig mind a kettőt igénybe veszi az a könyv, melyről szólok és a mely a paedagogiai eszméknek oly gazdag tárháza, hogy nem csak a mi irodalmunkban értékes, hanem bármely külföldiben is számot tenne. Egy dús erű bánya, mely szakértő és szorgalmas bányászok mivélését bő kincsel fogja fizetni.

Eddigelé egészen tárgyias valék. De már most engedjen meg nekem olvasóm egy kis alanyiaságot is. Én t. i. egy oly becsülni való vonást látok a szóba vett könyv szerkesztésében, a melynek fontossága, sajnos, de igaz, hogy nincs közönségesen elismerve. Ez az én szememben előny az, hogy a mit én az irodalmi magyar nyelvű fekélyeinek nevezek, sokkal ritkább (sőt alig lelhető) benne, mint valamennyi ez idő szerinti akár könyben, akár folyóiratban. Ezért az elismerésért megbocsáthatja nekem sz., hogy egyben, a mit hibának tartok, megbotránkoztam. Ez az, hogy az *observatio* (*Beobachtung*) szó „megfigyelés“-sel van kifejezve benne.

Hogy gáncsomat igazoljam, egy kissé messziről kell kezdenem.

Az újkori, t. i. a renaissance ótái műveltség a classica litteraturán feneklik. Nem csuda hát, hogy midőn az új nyelvek grammatikáit kezdték írni, az ó nyelvekéit, jelesen a latinéit vették mintául. Az európai nemzetek nyelvészei lassankint ¹⁾ kiócsúdtak abból az elfogultságból, és átlátták, hogy a nyeltani szabályokat az illető nyelv természetéből s szokásaiból kell meritni. De biz' a mi nyelvészeink maig sem szabadultak meg attól a nyűgtől, sőt kettővel szaporították a bajt. Egyik az, hogy nyelvünket a finnek s a többiek kaptájára akarják feszíteni. Másik az, hogy önkényes elméleteket koholnak s azok eredményeit akarják nyelvünkre erőszakolni, de magából a nyelvből tanulni eszök ágában sincs s ha valaki arra figyelte őket, vagy agyon hallgatják vagy lehúrogatják. Ily viszonyban vagyok én velők az úgynevezett „igekötők“ ügyében, melyeknek nyelvünkbeli sajátosságairól semmit sem akarnak tudni.

Ámde — akár mit mond Boeotia — az igaz és igaz marad, hogy mikor valamely cselekvényt jelentő szó (ige vagy belőle származtatott főnév) eleibe igekötő, pl. „meg“ járul, az így kapcsolt szó a cselekvény teljesültét, holott a csupasz ige v. főnév a cselekvény folyamatát jelöli nekünk, képzelteit velünk. Így különböznek egymástól a következő sorok:

¹⁾ Hogy milyen lassan, kitetszik abból, hogy a francia 'nyelvtanok csak a mult százévi első felében szüntek meg a francia főnevek casusairól beszélni. *Du temps* nekik genitivus, a *u temps* dativus stb. volt.

megáll, megállás és áll, állás	meghül, meghülés és hül, hülés
megalkuszik, megalkuvás és alkuszik, alku	megfizet, megfizetés és fizet, fizetés
megbánt, megbántás és bánt, bántás	meggyógyul, meggyógyulás és gyógyul, gyógyulás
megfagy, megfagyás és fagy, fagyás	megmar, megmarás és mar, marás.

Ezt a listát akár meddig szaporíthatni egy szótárból, tehát nem folytatom, hanem megmondom mi hasznát veszi a magyar ennek a megkülönböztetésnek. Röviden azt, hogy a két értelműséget, mely a görög, latin, német s tőlük eredendő nyelvek megfelelő szavaiban minden lépten-nyomon téveszt, megszünteti!

Igy, az *observatio*, *Beobachtung* értelmei egyfelől: *perceptio* és *attentio*; *Wahrnehmung* és *scharfe Betrachtung*, melyeket, a megfigyelés és figyelés élesen megkülönböztetnek. De külön szavaink is vannak hozzájuk, u. m. észrevétel és szemmeltartás. Az elsőbbit a M. Ny. Sz. így értelmezi: „Az érzékek működése, midőn a tapasztalati tárgyak benyomását, hatását az érzékek által felfogja.“ Az utóbbit imigy: „Valakinek vagy valaminek kiváló figyelemmel kísérése.“

Kelle-e ehhez commentar?

De kell azt megmagyarázom; hogy mikor én az *observatió* nak a második értelmében való magyarítására a „szemmeltartás“-t ajánlottam, miért nem fogadták el, sőt utasították is vissza? Az a hamis elű, hogy bármily idegen szó fordítására oly magyart használjunk, a mely amazt minden értelmében kifejezze! E persze a fordítóknak nagy kényelmére szolgál, mivel felmenti őket két kötelezés alól, t. i. hogy azt a nyelvet, melyből fordítanak, tökélyesen értsék és másodsor, hogy tárgyismeretöknél fogva megítélni bírják, melyik értelmében van használva az eredetiben az illető szó. Tehát tudás helyett szótár!

BRASSAI.

EGYHÁZÜGYI KÉRDÉSEK AZ ORSZÁGGYŰLÉSEN.

A kultuszminiszteri tárcza jövő évi költségvetésének országgyűlési tárgyalása rendjén oly fontos egyházi és vallási kérdések merültek fel, a melyeket — habár folyóiratunk időszaki megjelenéséhez képest elkésve is — nem mulaszthatunk el följegyezni. És tesszük ezt annál örömeztőbb, mert az a szellem, mely ama kérdések tárgyalásánál nyilvánult, megérdemli, hogy minél több csatornán terjesztessék s minél több keblet betöltsen. Valóban, a vallást és egyházat érdeklőleg, Deák Ferencznek egyházpolitikai emlékezetes utolsó nagy beszéde óta, a szabadelvűség zászlóját oly üde szellemáramlat nem lengette, mint ez alkalommal. Vajha ne lenne csak káprázat s ne maradnának azok az elhangzott szép beszédek is csak egy jövő kort lelkesítő emlékeknek, hanem a most élő nemzedék is élvezhetné gyümölcseiket.

Nem volt közelebről kérdés, mely oly nagy port vert volna fel, mint gr. Csáky kultuszminiszter febr. 26-ki 10086. számú rendelete, melyben a lelkészek büntetés terhe alatt köteleztetnek, hogy a midőn más egyházakhoz tartozó gyermekeket keresztelnek meg, azokat 8 nap alatt hivatalosan írják át az illetékes lelkésznek s jövőre csak az ezek által kiadott anyakönyvi kivonatok fognak állami érvénnyel birni. A kultuszminiszter e rendelettel az 1868. évi LIII. t. cz. 12. §-ának kívánt sanctiót adni, mely szerint a gyermekek nemük szerint követik szülőik vallását. Mig a protestánsok általában tisztelettel fogadták e rendeletet, addig a róm. kath. egyház valóságos hadjáratot indított ellene. Különösen az alpapság a törvény megváltoztatása iránt hiveivel kerületenként kérvényeket íratott s azok halomszámra adattak be az országgyűlésen. Irányi Dániel, ki a kultuszminiszteri tárcza költségvetési tárgyalásakor évenként megszokta tenni indítványát az általános vallásszabadság érdekében hozandó törvényre nézve, ez úttal ennek indokául hozta fel a miniszter szóban levő rendeletét is. Ezzel aztán megindult az országgyűlésen az elkeresztelési vita, mely tíz egész napot vett igénybe. És pedig kevés kivétellel egészen a szabadelvűség irányában. Mert a kik a miniszter rendeletét megtámadták is, azok is jóformán csak a szabadelvűségre liczitáltak s beszédeikben legalább annak hódoltak, annyira, hogy az ultramontanizmus hírében állott gr. Apponyi Albert is, bár a miniszter rendeletét ő is kifogásolta, a vallásszabadság kérdésében egész az amerikai rendszerig ment s Irányinak ily szellemű határozati javaslatára szavazott.

Terünk nem engedi, hogy az egyes beszédek részletesebb ismertetésébe bocsátkozzunk. Pedig erre úgy a kultusz- mint az igazságügyi miniszter finoman distingváló és éles eszű, s ezek mellett különösen Horváth Boldizsárnak, a hamisítatlan liberalizmus eme nemes bajnokának klasszikus beszéde oly igen csábítgatnak. Meg kell elégednünk azzal, hogy a vita eredményét följegyezzük, mely az országgyűlés által nagy többséggel elfogadott következő határozat volt: 1. tekintettel arra, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszternek febr. 26-án 10086. sz. a. kiadott rendelete, mint a mely az 1868. LIII. t. cz. 12. §-ának végrehajtását czélozza, törvényeinkkel összhangban van és törvényessége az 1879. XL. t. cz. 1. §-ában gyökerzik; tekintettel továbbá arra, hogy annak kibocsátása a felmerült tapasztalatokkal szemben indokolt és szükséges volt, a ház a vallás- és közoktatásügyi miniszter eljárását helyesli; 2. a ház az 1868-dik LIII. t. cikket, mint a mely egyrészt az állam és vallásfelekezetek és másrészt a vallásfelekezeteknek egymás között annyira szükséges békéjét biztosítja, módosítani nem kívánja; 3. a ház helyesli a kormányt azon kijelentését, hogy oly czélból, miszerint az 1868. LIII. t. cz. alapelvei minél teljesebben érvényre jussanak, ha ezen törvény végrehajtása körül netalán felmerülő nehézségek szükségessé tennék, ezek elhatározására annak idejében kész a törvényhozás további megfelelő intézkedését kikérni és esetleg a polgári anyakönyvek behozatalára vonatkozó törvényjavaslatot beterjeszteni.

Ezzel tehát az ügy az országgyűlésen elintéztetett; de hogy az életben is el lenne intézve, azt most még teljességgel nem mondhatjuk. A miniszteri rendelet ellen az izgatás most is ép oly heves, mint volt az országgyűlésen hozott határozatot megelőzőleg. A főrendiház pedig még csak elnapolta, de teljességgel nem mondott le végképen az elkeresztelési vitáról. Pedig ott a róm. kath. püspöki kart le nem szavazza a magában is csekély számú, a főrendiházba meg épen csak az egyenjogúság látszatáért beeresztett néhány protestáns püspök. Mindezek mellett most már tudva van a római szent szék véleménye is a kérdés felől. A napokban közölték a lapok, hogy a pápa is elítéli a miniszteri rendeletet. Nó lám, és a kath. egyház mégis panaszol, mégis elnyomottnak, üldözöttnek tartja magát. Pedig hát melyik más egyháznak engednék meg, hogy a feje, a ki hozzá még nem is az állam polgára, tiltakozzék az ország törvénye ellen? Melyik más egyház tudná dogmájával, ha csak ideig-óráig is, megakasztani magát a törvényhozást? Melyik egyház bujhatnék ki dogmájával egy miniszteri törvényes rendelet végrehajtása alól? Még szerencse, hogy a tridenti zsinat nem sujtotta átokkal a katonáskodást vagy az adófizetést is; mert egy napon könnyen arra ébrednénk fel, hogy országunk védtelenül áll s az állam pénztára üres lett.

Az elkeresztelésekkel kapcsolatban lehetetlen még egy megjegyzést nem tennünk a lelkiismeret szabadságra, melynek most egyszerre oly hatalmas szószólója lett a rom. kath. papság. Vajjon mi lenne, ha mindazok sirjaikból kikelnének, a kiknek egykor elődeik ajkaikra forrasztották ezt a nagy és szent szót? Bizony még meg-

érjük, hogy saját fegyverünket fordítják ellenünk. Csakhogy nem mind arany, a mi fénylik. S hogy az a lelkiismereti szabadság, a melyre az elkereszteléseket illetőleg a kath. papság hivatkozik, azt állítván, hogy a miniszteri rendelet által a szülők lelkiismeret szabadsága van megsértve, mely felfogásnak a képviselőházban is akadtak szószólói, nem egyéb talmi aranyból, azt meggyőzően kimutatta egyfelől maga a kultuszminiszter, másfelől Horváth Boldizsár az ök ékes beszédeikben. Előbbi azzal a teljesen alapos felfogással, hogy a mely szülő gyermekét más vallásra akarja kereszteltetni, jele, hogy ő maga is azon valláshoz ragaszkodik; miután pedig a törvény nem akadályozza a szülőt vallása megváltoztatásában s így gyermekét is a maga vallására kereszteltetni, az ő lelkiismereti szabadsága csakugyan nem szenved a miniszteri rendelet által. Utóbbi, Horváth Boldizsár pedig egyenesen a Pandora szelenczájének nevezte a szülők egyezkedését gyermekök vallása felett. A minthogy azok nem is egyebek mint a nem katolikus házaselektől kicsikart reversalisok keserü gyümölcsei. Aztán legyen szabad kérdeznünk azoktól, a kik a törvény által a szülők lelkiismereti szabadságát korlátozva lenni hiszik, hogy meddig tartják azt tiszteletben? Csak addig-e, a míg a gyermeket elkereszteltették? vagy azután is? Mert utolsó esetben, ha maga a szülő kérné ki a keresztelési anyakönyvi kivonatot, hogy átírassa saját egyháza anyakönyvébe, még se tagadhatnák meg. De nem vettük észre, hogy a kath. papság csak ezt az engedélyt is hajlandó lenne megadni a miniszteri rendelet alapján. Valóban, a r. kath. papságnak a lelkiismeret szabadsága mellett való bajvívására méltán elmondhatjuk a római költővel: „Difficile est satyram non scribere.“

Mellözve ezuttal a polgári házasságot és kath. autonomiát illetőleg az országgyűlésen szintén felmerült kérdéseket, a melyek amugy sem kerültek érdemleges tárgyalás alá s csak az elkeresztelési vitának adtak némi élénkséget és változatosságot, még csak a protestáns egyházaknak eddig adott államsegély felemelése kérdése körül észlelt mozzanatokat kívánjuk feljegyezni. A protestáns egyházak államsegélye felemelése iránt is Irányi D. tette meg az első szót. Részünkről ugyan nem értjük, hogy a ki úgy lelkesül az általános vallás-szabadságért, mint Irányi, hogyan tud az egyházak állami segélyezése mellett is sikra szállani. Mert szerintünk legalább ez a kettő egymást kizárja. Nem lesz ismeretlen Irányi előtt se az anekdota az egykori n.-váradi püspökről. Midőn egy barátja meghallgatta prédikációját s csudálkozását fejezte ki, hogy mi módon tudja mindazt elhinni, a mit beszél? barátja így szólt: „lennél csak n.-váradi püspök, s te is elhinnéd.“ Hát ez csak anekdota, de nagy igazságot fejez ki. A jól ellátott egyház nem sokat gondolkodik, nem sokat töri magát a vallásszabadságért. Sőt határozott ellensége annak. Példa rá a gazdag rom. kath. egyház. S ime, a protestáns egyház is csak most izmosult meg, s a ref. már nem tud egy fedél alatt maradni az ágostaival, a hol eddig egy templomba jártak is, most az előbbi az utóbbitól igyekszik megválni, az unitáriust pedig mindkettő eltaszítja magától, s nem

szívesen türi, ha tért foglal; nem lehetetlen, hogy akadnak egyesek, a kiknek fejében az államvallás mindenhatóságának esábitó gondolata is ott mataszkal.

Mindamellett kiváló örömet éreztünk, látva, hogy mily általános visszhangra talált az egész képviselőházban a protestáns egyházak államsegélyének fölemelése iránt tett indítvány. Csak azt sajnáljuk, hogy a míg az ágost. és ref. egyházak névszerint is fölemlítették, az unitárius egyház érdekében még hitsorsosaink közül se akadt senki, a ki egy árva szót szólott volna. Mily eleven színekkel eszelték különösen az erdélyi ref. egyházkerület papjainak siralmas sorsát s nemzeti nagy missióját Kovács Albert, Bartha Miklós, Ugron Gábor — mindhárman Erdély szülöttei s erdélyrészi képviselők is, a kik bizony jól tudják, hogy az unitárius papoknak sincs kolbászból fonva a kertjök, ezek sem ringatoznak rózsapárnákon s a nemzetiségi küzdelmekből szintugy kiveszik részöket, mint a ref. papok. És még sem tudták megtagadni magukat annyira, hogy bár az ország színe előtt felülemelkedjenek a felekezetségen. Persze, ha az unitáriusok is rendelkeznének egy néhány képviselői mandatum felett, a mint a reformatusok kétségen kívül rendelkeznek, akkor bizonyára nekik is lenne szószólójuk még az országgyűlésen is. Sőt Kovács Albert az unitáriusok által eddig élvezett államsegélyt is már felhányta, ugy említvén azt fel, mint a melyben a lélekszámot tekintve, az unitáriusok aránytalanul részesülnek szemben a reformatusokkal. Nem hiszszük, hogy a ref. egyház jogait is a lélekszám alapján kívánná figyelembe vétetni és megoldatni a kath. egyházzal szemben is. Aztán ugy tudjuk, hogy Kovács Albert a ref. egyház domestikája segélyosztó bizottságának is tagja. Hát az a gyülekezeteket a lélekszám arányában s nem a szükséglet szerint segélyezi-e? Hiszen a segélyadásnak egyetlen helyes és természetes kulcsa: a szükséglet. Jól esett látnunk, hogy a kultuszminiszter is ezt kívánja alkalmazni, s midőn a protestáns egyházak államsegélyének fölemelését már a jövő évi költségvetésre kilátásba helyezte, egyszersmind kijelentette azt is, hogy ez iránt teendő javaslatánál a különböző egyházak szükségletét fogja számba venni; sőt az erdélyi rom. kath. Statust és a görög kath. egyházat is segélyezendőknék jelezte. Reményünk lehet tehát hozzá, hogy ha az országgyűlésen a mi ügyünket senki föl nem is vette, a körültekintő és bölcs belátásu kultuszminiszter rólunk sem felejtkezik meg az egyházi államsegélyek újabb rendezésénél se. Hiszen — fájdalom — ország-világ tudja, hogy az unitárius egyház vagyonilag mennyire gyengébb más egyházaknál. Ime, a napilapok közül, a melyek szintén kivétel nélkül helyeselték a protestáns egyházaknak államilag leendő fokozottabb segélyezését, a többek között az „Egyetértés“ e kérdésnek az országgyűlésen lett tárgyalásával egyidejűleg megjelent 329. számában az erd. ref. egyházat illetőleg Bartha Miklós és Kovács Albert által feltárt megdöbbentő adatokra reflectálván, kérdésbe teszi: vajjon minő állapota lehet az evangelikusoknak és unitáriusoknak, ha a náluk vagyonilag sokkal jobban situált reform. egyház állapota is ily nyomorult. Hát mi bi-

zony a legkevésbé sem örvendünk annak, hogy a szükséget tekintve, tán első sorban tarthatunk igényt az állami segélyre. De nekünk csak egy fejedelmünk volt, a ki a mi egyházunkról gondoskodott. Hanem a mit ez adott, azt el is vették. S elvették azzal együtt saját szerzeményünket is. Ugy maradtunk, mint jégverés után a mező. De megmaradt hitünk s Istenben való bizalommal újból vetni kezdetünk. És a gondviselés megáldotta munkánkat. Ha szegényesen is, de élünk és bizunk a jövőben. Teljesítjük hiven hazafiui kötelességeinket szintugy, mint az Isten országa iránti tartozásainkat. Mi lennénk utolsók, a kik segélyért folyamodnánk. Mert szeretjük a függetlenséget. De azt hisszük, hogy az anya nem tesz különbséget gyermekei között.

FIGYELŐ.

IRODALMI ÉRTESEITŐ.

Dr. Brassai Sámuel, nagy tudósunknak füzetünk elején álló cikke különnyomatban is megjelenik a „David F. e g y l e t“ kiadásában. Ajánljuk olvasóinknak ismerőseik körében való terjesztésre. Ára 15 kr. lesz, mi B o r o s G y ö r g y egyl. titkárhoz küldendő Kolozsvárra.

Unitárius kis könyvtár. Szerk. Derzsi Károly, budapesti unitárius lelkész. (V. ker. Koháry-u. 4. sz.) XLIII—XLV. E hármas füzet a budapesti unitárius templom felszentelése alkalmával mondott beszédeket foglalja magában. I. Főpásztori megnyitó beszéd és megáldó ima. Ferenc József püspöktől. II. Alkalmi egyházi beszéd. Derzsi Károly budapesti lelkésztől. Angol hitrokonaink üdvözlője. J e r s o n H e n r i k t ő l. IV. Urvasorai beszéd és imák. Péterfi Dénes kolozsvári lelkésztől. E beszédek mult füzetünkben ismertetve voltak. Most csak azt jegyezzük meg, hogy a füzetben végül közölve van az „Amerikai Unitárius Társulat“ titkárának, R e y n o l d s urnak üdvözlő levele is, és azt a reményünket fejezzük ki, hogy e szép ünnepély emez emlékét, a kik jelen voltak és a kik nem voltak jelen, még inkább, igyekezni fognak megszerezni. A füzet ára 10 kr.

A neveléstudomány kézikönyve, Felméri Lajos kolozsvári egyetemi tanártól, melynek első kiadása ez év tavaszán jelent meg, már második kiadásban adatott közre, a mi ilyenmü munkánál valóban ritka dolog a mi viszonyaink között. Ez értékes műről „Neveléstudomány“ című cikkünk szól, melynek ajánlatához itt azt az értesítést csatolhatjuk, hogy papok és tanítók, ha egyenesen a szerzőnél rendelik meg a művet, 4 frtért kaphatják, holott bolti ára 5 frt. Hogy minél többen rendeljék meg, azt e helyen is ajánljuk.

Jékely Aladár az ifjabb költői nemzedék ez egyik jeles tagja, folyóiratunk munkatársa „Mezei virágok“ czim alatt előfizetést hirdet költeményeire. Olvasóink emlékezni fognak azokra a vallásos hangulatu szép költeményekre, melyek töle folyóiratunkban megjelentek, s nevével más lapokban még gyakrabban találkozhattak. Most egy kötettel lép a közönség elé, mire olvasóink figyelmét felhívjuk. Előfizetési ár 1 frt 20 kr; disz példány 2 frt 20 kr. A kötet január végén jelenik meg.

KÜLÖNFÉLÉK.

Az amerikai unitáriusok szabadelvűségének szép példáját adta Hale Eduard bostoni lelkész, a ki 1873-ban minket is meglátogatott volt Budapesten. A püspöki egyház püspöke Padoch a saját egyházához tartozó Ignatius atyának nem engedvén meg, hogy az ők templomaikban prédikáljon, Hale felajánlotta a maga templomát. Ignatius atya mielőtt az ajánlatot elfogadta volna megkérdezte Hale-t, hogy nem lesz-e ellenére, ha éppen a Krisztus helyettesképeni elégtételéről beszél egy unitárius templomban? Mire Hale azt mondotta: „predikáljon Ön, a miről tetszik s ha meg tud téríteni, térítsen meg mindnyájunkat.“ Ignatius atya az ajánlatot elfogadta, megtartotta prédikációját a Krisztus elégtételéről. De hogy megtérített volna vagy egy unitáriust, arról tudósítónk nem emlékszik meg.

A Brit és külföldi Unitárius Társulat ez évi őszi gyűlését december hó 3-án Liverpoolban tartotta nagy érdeklődés mellett. E vidéki gyűléseknek az a célja, hogy érdeklődést keltsen a hivekben a Társulat támogatása iránt, mely oly sikeresen betölti hivatását. Az egyházi beszédet Hargrove lelkész tartotta. Remek beszédjében az Unitárius Társulat célját fejtegetve, kiemelte, hogy a főcél az unitárius kereszténység alapelveinek a terjesztése. Ezek az alapelvek: szabadság, igazság és haladás. E három szó legyen az unitáriusok jelszava. Beszédjét így végezte be: Predikáljuk az embereknek, hogy legyetek szabadok! Legyetek igazak! Bizzatok a haladásban, világosságban, mert az meg nem csal! Az élő Isten több a hitformáknál, bármily tiszteletre méltók azok. Az Isten valójában mindig velünk van, valamint volt atyáinkkal. Csak ne féljetek ai! és legyetek loyálisok, türelmesek, mert nemes ügyünk és elveink, melyeket annyi küzdelemmel tartottunk fenn a világgal szemben, diadalmaskodni fognak.“ A Társulat javára 700 frt gyűlt be. Az isteni tisztelet után tartott nyilvános gyűléseken beszédeket tartottak: „A szabad vallásos eszmék haladásáról; az unitárius irodalom terjesztéséről, s Jerson Henrik, a társulat érdemes titkára, a társulatnak missiói működéséről otthon és külföldön.

Egy érdekes mozgalom. Londonban Ward Humphry asszony és barátai gyűlést tartottak egy nevezetes intézmény felállítására végett. A gyűlésen jelen voltak: Lord Carlisle, Dr. Martineau, Dr. Drummond, Russel grófné, Miss Cobbe irónő stb. Az elnöki széket Brooke Stopford, az anglikán egyházból kitért jeles lelkész foglalta el. Megnyitó beszédét így kezdte: „Vajha egyesületünk úgy lenne szervezve és vezetve, hogy ez a terem az emberiség javára szolgálja!” Elnök ezután kifejtette, hogy a kezdeményezők nem akarnak új vallásfelekezetet alapítani. Ez csak egy oktatási és társadalmi kísérlet, melynek célja és működése részint vallási, részint társadalmi lenne. A mi a vallást illeti, az a Jézus vallása lenne, minden természetfeletti és csodás öltözék nélkül, a miket emberek készítettek. Kiemelte Ward asszony érdemeit, ki híres könyvével elérte azt, a mit bölcselmi és ethikai értekezések nem tudtak elérni, t. i. sok száz töprengő léleknek reményt nyújtott ama problémák megoldására, a melyek őket nyugtalanították, s a kiket sem a csalhatatlan egyház, sem a csalhatatlan könyvek magyarázatai nem elégítették ki. Ezután Ward asszony tartott rendkívül figyelemre méltó felolvasást. Beszélt egy új alakulás hajnaláról. Ezelőtt 130 évvel egy nagy mozgalom indult meg a hagyományos theologia ellen Angliában s folytatódott Franciaországban. Foglalkozott az ethikai és tudományos theológiával. Tanulmányozni kell az olyan könyvet, mint az „Ecce Homo” és Dr. Martineau műveit, hogy a keresztény vallás alapítója teljes világításban álljon előttünk. Beszélt továbbá Straussról és a Tübingai iskoláról. A gyermekek vallásos neveléséről másképpen kellene gondoskodni, mert a mostani vallásos nevelés később csak skepticismusra és hitetlenségre vezet. E cél elérésére pedig tanítókat kell nevelni, még pedig olyan szellemben, hogy a kívánt siker elérhető legyen. Dr. Martineau is egy lelkes beszédben üdvözölte az új mozgalmat, mely nem lesz új secta vagy külön vallási testület, hanem arra törekszik, hogy a már létező intézmények hiányait pótolja. Most a vallásos tények és vallásos tanítás között egy nagy űr van, melyet ez új egyesület lesz hivatva kitölteni. Az egyesület helyisége az *University Hall* lesz, a mely ezelőtt az unitárius papnevelő intézeté volt. Ez üdvös terv előmozdítására az aláírások nagy mérvben megindultak, s már is szép eredménye van.

Az Unitárius Közlöny utóbbi füzeté, mely ez évfolyamában Ferencz József püspök és Dr. Brassai Sámuel sikerült arczképeit közölte, utóbbi számában a budapesti templomszentelés alkalmával nálunk járt angol vendégek: Jerson Henrik titkár, Tagart Lucia és Hill Florence k. a. kedves képeit közli, B. bemutatása mellett.

A protestáns irodalmi társulat megalakulásáról és eddigi működéséről

déséről Dr. Szlávik Mátyás eperjesi theologiai tanár részletes ismeretést irt Gothában megjelenő „Theologische Studien und Kritiken“ cz. theologiai folyóiratban.

Jezsuiták esküje. Közelebbről Angliában a következő jezsuita eskümintát fedezték fel: „Én megtagadok és nem ismerem el semmi engedelmességet eretnek király, fejedelem vagy olyan állam iránt, mely protestáns, úgyszintén azok hivatalnokaival szemben. Kinyilatkoztatom továbbá, hogy az anglikán, kálvinista, hugenotta s más protestáns egyházak hitelvei kárhozatosak, s azoknak követői is elkárhóztak, hogy ha azokat el nem hagyják. Kijelentem, hogy ő szentségének a misszionáriusait elősegitem, jó tanácssal támogatom bárhol, a mig ellenben mindent elkövetek az eretnek protestáns hitelvek megakadályozására, kiirtására.“

A jezsuita jezsuitának marad. Egy angol utazó írja, hogy Franciaországban utazván, Bordeauxban egy jezsuita prédikációja közben ezeket mondá: „ha egy tárgyat láttok, a mely fehér; de ha az egyház azt mondja, hogy az fekete, nektek is azt kell mondani, hogy fekete.“ Egy más pap ismét így tanította hiveit: „az atya és a fiu az emberiség iránti haragjukban megsemmisitenék azt, ha Mária vissza nem tartaná isteni karjaikat. Csak egy megszabadítótok van — Mária.“ Vajjon Jézus nem üzne-e ki ma is sok papot a templomból?!

A föld lakóinak száma a legújabb számítások szerint 1.435,000,000. Ismert nyelv van 3064. A vallások száma 1100. Nincs nép, a melynél teljesen hiányoznék egy vagy más formája a vallásos eszméknek. A keresztény vallást követők száma 432,000,000. Ebből róm. katolikus 208.000,000 · a gör. keleti egyházhoz tartozik 83.000,000; protestáns 123,000,000. Ezeken kívül még éppen 100 felekezet van 8,000,000 követővel. A nem keresztényeken kívül a zsidók száma körülbelől 8,000,000; a mohamedánoké 120,000.000; a sunniták, shiiták és vahabiták három nagyobb és 70 kisebb felekezetével. Ezek mindnyájan a monotheisticus hitrendszer követői. A többiek, szám szerint 875,000.000 lélek pogány és polytheista. A pogány vallások közül a legszamosabb követői vannak a brahmanismusnak 138,000,000 lélekkel és a budhismusnak 503 millió lélekkel. A többi pogány vallásokhoz tartozik 125,000.000. E szerint a földön a nem keresztények száma több mint 1,000.000.000.

A legfőbb jó a világon. Az emberek már a legrégebb idő óta többször felvetették azt a kérdést, hogy mi a legfőbb jó? Némelyek e kérdőjellel megelégesznek feleletül. De hogy az már ma nem kérdés, szépen bebizonyította Drummond Henry. „A legfőbb jó a világon“ cz. művében I. kor. 13. r. alapján, melyből nyolcz hónap alatt Angliában 188000 példány kelt el. Drummond Henry a természettudományok ta-

nára, s mégis valódi egészséges, vallásos táplálékot nyújtott említett művében. Ő nem theologus; de igazi keresztény. Egész művében mély vallásos érzés, Istenben való erős bizalom, Krisztusnak igaz szeretete, a kereszténység szépségének és dicsőségének tiszta szemlélése, a szeretet nagy hatalmának mély felfogása és az emberi élet helyes ismerete húzódnak végig, annyira, hogy az egy emberi szívre is hatás nélkül nem maradhat, mert a „szívből jön s szívhez szól.“ Nehéz a műből egyes részleteket kivenni; de mégis álljon itt mutatványul a missionariusoknak adott tanácsa: „Vegyétek eszetekbe az apostol intését: „Hogy ha testemet a tüzre adnám is, ha szeretet nincs bennem, az semmit sem használ.“ Ha igazi követek akartok lenni, fogadjátok saját lényetkebe az isteni szeretet egy szikráját. Szeretet a valódi világ nyelv. Nehéz megtanulni az indiai vagy a chinai dialectust; de a szeretet minden ember a n y a n y e l v e. Az ember m a g a a missionarius és nem az, a mit tanult. Afrikában voltam s e sötét világrész szívében fekete embereket találtam, a kik csak egyetlen fehér emberre emlékeztek (Livingston Dávidra) azok közül, a kiket láttak. Ő meghalt; de még ma is beszél Afrikában. A szegény feketék nem értették angol nyelvét; de igen világnyelvét: szeretetét. Ilyen szeretettel járjatok ti is minden felé stb.

Művének végén így ír: „Ki a Krisztus? A ki az éhezőket táplálja, a mezteleneket öltözteti, és a betegeteket gyógyítja. Hol van a Krisztus? „A ki egy ily gyermeket felveszen az én nevemben, az engem veszen fel.“ És ki a keresztény? A kiben szeretet van, az Istentől van és az keresztény.“ (—i—t.)

Dr. E. Melzernek „Goethe ethikai elvei“ cz. művét ismerteti a „Prot. Kirchenzeitung“ ez évi 30-ik számában. E szerint író célja az, „hogy a költő- király főbb philosophiai elveit ismertesse meg azokkal is, kik nem bírnak mélyebb philosophiai tanulmánynyal.“ Célját valóban el is érte. Forrásokul szolgáltak Goethe összegyűjtött iratain kívül „beszédei és levelei.“

Az egész mű 7 szakaszra oszlik. Ezekben kimutatja, hogy 1774 óta Spinóza s a 90-es évek kezdetétől fogva Kant gyakorolt mélyebb befolyást Goetheére. Álláspontja vagy „pantheismus“ vagy „semitheismus“ (azaz, hogy e világ olyan szükségesség, hogy annak teremtését Isten el nem mulaszthatta.) Szerinte az „erkölcsi“ Isten által jött e világba; az nem az emberi reflexio productuma; hanem velünk született szép természet. Az embernek mindig lelkiismeretét kell követni, a mely soha sem tévedhet. Az erkölcsiség főelve legyen „az egészséges emberi természet.“ Az „egyetemes és tiszta emberi“ nagy szerepet játszik Goethénél. Ő hiszi, hogy Isten a jókat és igazakat láthatólag támogatja. Szerinte kötelességeit mindenki e g y é n i l e g határozza meg (napi szükségéi szerint). A kötelességet ott gyakorolják, a hol szeretik azt, a mit ki-kí magának parancsol (wo man liebt, was man sich selbst befiehl.) Ide is talál az a mondás, hogy a „k ö t e l e s s é g sokat tehet; de végtelenül többet a s z e r e t e t.“ A szeretet mellett a tevékenység és nemes érzés is erősen van hangsúlyozva. A „nemes“ szót sem Goethe sem Melzer közelebről nem határozza meg;

de hogy Goethe „nemes lélek“ volt azt bizonyítja e mondása: „Semmit sem a törvényért teszek, hanem az ösztön vezet minden jóra.“ Ha Goethe azt is mondja, hogy ő a bűnbánatról semmit sem tud; de legalább ismerte (különösen akkor, a mikor Frederike Brion kedvese elhagyta) és pedig jobban, mint „némelyek, kik büszkék keresztény voltakra.“ A kegyesség nem cél, hanem eszköz, hogy a tiszta kedélynyugalom által magasabb mivelttséghez jussunk. A kedélynyugalom jobban boldogít itt alant, mint az értelem. Élete vége felé határozottan a kereszténység felé közeledett. (—i —t.)

Gyászhirek.

Benedek Áron, a kolozsvári állami tanítónőképző intézetnél rendes és főtanodánknál óraadó tanár, egyházi tanácsos, 1890. nov. 19-én, életének 49-ik évében, néhány havi súlyos szenvedés után meghalt. Már az a részvét, mely temetése alkalmával minden oldalról nyilvánult: mutatja, hogy az elhunytban a tanügy egy kiváló munkását vesztettük el. Működését ezelőtt 25 évvel, a tordai gymnasiumunknál kezdte meg, mint köztanító. Innen államköltségen külföldi tanulmányútra ment egy évre. Sweiczban szerencsés volt a hires Kehr s más jeles paedagogusokkal megismerkedni. Haza jöve, a fent említett intézeteknél nyert alkalmazást. Tanári kötelességét lelkiismeretesen s ügyszeretettel teljesítette. Neje és három gyermeke mellett a kartársok, barátok és tanítványok egész serege gyászolja elhunyt barátunkat.

Szentgericzei Jakab Gergely, egyházi tanácsos, életének 74-ik évében, f. hó dec. 8-án, Kobátfalván elhunyt. A megboldogultat, ki a szerénységnek s egy, becsületes, munkás, vallásos férfinak mintaképe volt, nagyszámu rokonság gyászolja.

Tóth Ferencz, homoród-szt.-páli nyugalmazott tanító f. évi nov. 27-én meghalt, Székely-Udvarhelyen. Az elhunyt derék és buzgó tanító volt. Hogy kevés jövedelemmel is takarékos életmód mellett lehet vagyont szerezni, a néhai bebonyozította. Ugyanis a kolozsvári unitárius főtanodánál szegénysorsu tanulók segélyezésére 500 frt alapítványt tett. Legyen emléke áldott s buzditó másokra nézve is.

Németh Károly budapesti ág. hitv. hitoktató meghalt f. évi szept. hóban. Több jeles vallástani kézi könyvet irt. A felsőbb népiskolák számára irt egyháztörténelme röviden a legteljesebb képét adja a magyar protestans, ág. ref. és unitárius egyháztörténelemnek is.

A szerkesztőség postája.

Több dolgozat közlését a jövő évfolyamra kellett halasztanunk, a budapesti templomra való adakozásoknak is egy jó részét.

OLVASOINKHOZ.

Folyóiratunk a jövő évben 26-ik évfolyamába lép. Ez annyit kétségtelenül jelez, hogy szükségnek felel meg. Unitárius és más szabadelvű írók szívesek közreműködni az ügy érdekében. Füzeteink, midőn a keresztény szabadelvű eszméknek állanak szolgálatában s a theologiai és történelmi tudás elésegítését tisztább alapon czélozzák, a gyakorlati vallásos élet művelésére is ez eszméktől irányítva kívánnak hatni. S hogy a theologiai és történelmi ismereteknek irodalmilag való terjesztésére szükség van, azt úgy hisszük nem kell bővebben magyaráznunk. Minél több ily ismeretet nyerünk kölcsönösen egymástól, annál inkább fogunk elhivatásunknak eleget tehetni és annál több értelmi súlylyal fogjuk azt az ügyet, a melyet magunkénak mondunk, szolgálni.

Ily gondolatok közt kívánunk olvasóinknak és munkatársainknak boldog új évet és ügyünknek az új évben eléhaladást!

A pártolás- és előfizetés-dijakat január végéig kérjük beküldeni.

ARANYKONYV.

A SZÉKELY-KERESZTURI GYMNASIUM

6-ik tanári székére tett adakozások.

IV. Közlemény.

I. Tőkét.

a) Készpénzben.

Andrássi Ferencz J.-Váralya	1 frt — kr.
Deák Sámuel „	1 frt — kr.
Kökösi ekklából Serester S. ur gyűjtése	13 frt 15 kr.
Kökösi bál jövedelme	20 frt — kr.
Ifj. Göncz Mihálytól adott t.-jöved	8 frt 30 kr.
Id. László Ferencz Gyepesből	50 frt — kr.

b) Kötlevebben.

Boros György Kadács	10 frt — kr.
F.-váralyai ekkla	50 frt — kr.
Kozma Dimén lelkész	20 frt — kr.
József János tanító	10 frt — kr.
József Jánosné	1 frt — kr.
Deák Péterné	1 frt — kr.
Pálfi Ferencz ügyvéd	50 frt — kr.

Kolozsvárt, 1890. dec. 31.

Benczédi Gergely,
közpénztárnok

A budapesti unitárius templom berendezésére adakoztak :

(III. közlemény.)

Filep István 10 frt, Mózes András 5 frt, Gyulay László (2-szor) 5 frt, Ajtai János 2 frt, Csegezi ekkla 10 frt, Vas István 5 frt, Szabó József (Debr.) 10 frt, Létai Máté 1 frt, Megyelka József 5 frt, Özv. Serényiné 2 frt, Horváth Zsigmond 10 frt, Botár János 2 frt, Özv. Ferenczi Mózesné 5 frt, Véber Sándorné 3 frt, Majthényi Nátália 5 frt, Dr. Árkosi Gyula 5 frt, Dr. Fajth Péter és neje 5 frt, Török Péter 5 frt, Zoltán Béla 1 frt, Csehi Sándor 1 frt, Vásárhelyi Boldi 40 kr, Mikó Imre 10 frt, Dr. Ürmössy Gyula 5 frt, Kovács Albert 2 frt, Szabó György 2 frt -- e közlemény összege 116 frt 40 kr, az előző két közleménnyel (735 frttal) együtt 851 frt 40 kr.

Fogadják az áldozatkész adakozók egyházközségünk hálás köszönetét. További adományok köszönettel fogadtnak.

Budapest, 1890. decz. 12.

Derzsi, lelkész.